

דעות

גיליון 49 | חשוון תשע"א | אוקטובר 2010

בהוצאת נאמני תורה ועבודה ומרכז יעקב הרצוג

האירו פני מזרח?

הציונות הדתית ויהדות המזרח

הפסיקה המזרחית בחברה הציונית-דתית נסים ליאון, אריאל פיקאר

חינוך ציוני-דתי אשכנזי: האם אפשר אחרת? חזי כהן

המסורתיות ומבטה על הציונות הדתית יעקב ידגר • דמותו של ה"תלוש" המזרחי הרצל ובלפור חקק
על הרבנות הספרדית יצחק שוראקי • בין פמיניזם דתי לפמיניזם מזרחי דפנה חורב

זהו, החופש הגדול הסתיים וגם החגים עברו. שגרה מבורכת עומדת לפנינו, זמן משמעותי לעשייה ציבורית.

לפני העדכון על הנעשה בתנועה אני מבקשת לנצל את השורות הבאות כדי להתייחס לנושא ששב ועלה לאחרונה. כוונתי לתלונות הנוגעות לפרסום מאמרים של כותבים חילוניים או לא אורתודוקסים בכתב העת "דעות".

אקדים ואומר: "דעות" כפי שאנו רואים אותו אינו ביטאון "נאמני תורה ועבודה" במונח של "שופר" התנועה; "דעות" מנסה להיות במה רעיונית לשיח מעמיק, כן, רלוונטי ומעניין בסוגיות העומדות על סדר היום ה"צינוני-דתי". כדי ששיח כזה יהיה מפרה ומועיל ראוי לדעתנו שהוא יכול גם אנשים שהשקפת עולמם אינה עולה בהכרח עם השקפת עולמה של התנועה (מושג מורכב כשלעצמו, בהתחשב בקשת הדעות הרחבה והמבורכת שקיימת בקרב פעילי התנועה ביחס לכל נושא).

ובאופן רחב יותר - החברה שאנו חיים בה הולכת ונעשית מקוטבת ומסוגרת. איש-איש בבית מדרשו, איש-איש ועיתונו, שבו מותר לפרסם רק את עמדותיו; איש-איש ועלון השבת שהוא ורק הוא נכנס לבית הכנסת שלו. יותר ויותר אנשים (מכל הכיוונים) אוטמים את אוזניהם לשמע כל מי שאינו מחזיק בקו הרעיוני שלהם; לכל מי שעלול, חלילה, לגרום להם לחשוב או להטיל ספק בעמדותיהם. התרגלנו לתרבות של חרמות והדרות; תרבות שבה עמדות ואמונות

מנוגדות אינן יכולות אפילו להופיע בספר אחד, זו לצד זו. אנו ב"נאמני תורה ועבודה" מבקשים לקדם תרבות ציונית-דתית אחרת. אנו מבקשים ליהנות מההפריה שבספק ולתת מקום לדעות שפחות נשמעות בחלל הציבורי של החברה הציונית-דתית (זאת גם אחת הסיבות לכך שלעיתים קיימת ב"דעות" הטיה לכיוון הליברלי יותר). כאמור, עמדות אלו לא מייצגות בהכרח את "עמדת התנועה".

ועתה לעדכון:

נושא הקהילות מוסיף לצבור תאוצה. לאחרונה קיימנו ערב מיוחד שכוונתו "צאו מהביצות" - קהילות צעירות דתיות-חילוניות בירושלים כדרך להשתתף באתגר השמירה על צביונה הצינוני של העיר. בערב דיברו נציגי קהילות שונות, הרב רפי פוירשטיין, חברת מועצת העיר רחל עזריה, ואף במאית "סרוגים" שעסקה ב"ביצה" הדתית. בימים אלה נכנסה רני חזון וייס לתפקיד רכזת הנושא בתנועה. אתם מוזמנים לפנות אליה ולקדם יחד את העניין החשוב הזה.

בימים אלו אנו מגבירים את פעילותנו בתחום שירותי הדת בניסיון להעביר את מרכז הכוח ממשרד הדתות ומהרבנות לקהילות. בכנס "הקהל" האחרון קיימנו רב-שיח בנושא הכשרות בהנחיית ד"ר עליזה לביא, ובו השתתפו ח"כ עתניאל שנלר, ד"ר שמריהו בן פזי והרב צבי ליפשיץ. לשמחתנו הרב-שיח זכה להתעניינות רבה. גילינו שגם בציבור הרחב קיימת ציפייה לשינוי משמעותי. בימים אלה פעילינו, ובראשם אסף זיידרמן, יושבים

על המדוכה ומגבשים פתרונות לבעיה. נשמח לכל עזרה נוספת.

ככל שנה, גם השנה התקיימה שבת עיון משותפת בכמה בתי כנסת בירושלים. השנה עסקנו בשאלה: "בית הכנסת - מי צריך להיות בו?" - על שילוב מגזרים שונים במישור הדתי, העדתי והמגדרי בבית הכנסת הדתי-לאומי. התקיימו כמה פאנלים, ואנשים רבים באו כדי להאזין ולהשתתף. אנו מודים לפעילים, ובראשם לצבי וליאיר, על מלאכת הארגון. קהילות אחרות המעוניינות לקיים שבת כזו מוזמנות ליצור קשר, ואנו נשמח לסייע.

בימים אלו אנו מתחילים את השנה השלישית של פרויקט המחנכים והמחנכות בחינוך הדתי - "עוברים לעשייתה". בשנים האחרונות עזבו רבים מ"אנשינו" את החינוך הדתי ועברו ללמד במערכת החינוך החילונית או במוסדות חינוך המשותפים לחילונים ולדתיים. הדבר קורה מסיבות שונות ויש לו השפעה אדירה על דמותו של בית הספר הממלכתי-דתי. כדי לחזק את הנמצאים במערכת ולצידם בכלים וברשת חברתית פותח מיזם זה, אשר מפגיש בכל שנה אנשי חינוך ממקומות שונים בארץ. השנתיים האשונות הוכתרו בהצלחה, ואנו מזמינים אתכם להציע מועמדות לקראת השנה הבאה (פרטים בעמוד האחורי של גיליון זה).

שיהיה לכולנו חורף טוב, עתיר גשמי ברכה, בברכת חברים לתורה ועבודה, תהלה נחלון יו"ר

דבר העורך

התקנה אסתר שקלים

אבותי לא התפללו לפאתי מִן־חַד קְדִימָה מִשִּׁוּשָׁן צְפוֹ יָמָה אֶל הַשָּׁמַשׁ הָעוֹלָה בְּצִיּוֹן.

וְעָלוּ וְטָפְסוּ בְּחֹף מַעְרָב וְתָהוּ בְּסוֹף מַעְרָב וְטָעוּ בְּסוֹד מַעְרָב וְתָעוּ.

וְאֵנִי בְּכַתֵּל מִן־חַד אֲשֶׁר בְּמַעְרָב קְדִימָה חֲדָשׁ יְמִינוּ כְּקֶדֶם אֶפְלָל.

מתוך "שרקיה" בהוצאת כנרת-זמורה-ביתן.

תהליך התקבצותן של קהילות יהודיות מכל רחבי העולם אל מדינת ישראל לפני כמה עשורים היה תהליך מלא פוטנציאל תרבותי ודתי. הקהילות בתפוצות השונות פיתחו ושכללו את התרבות היהודית בכל מובניה: ההגות, המנהג, הפיוט, הלימוד, ועוד; אסיפתן יחד עשויה הייתה להביא לסינתזה רבת עוצמה: בין מזרח למערב, בין תרבויות מוסלמיות לנוצריות, בין העולם המתועש לחברה המסורתית.

אך נדמה שהמפגש ההיסטורי הוחמץ. במקום שהענפים השונים (שמקורם באותו שורש) יתלכדו יחד לעץ מרהיב ומרשים, התרבויות היהודיות השונות התנגשו זו בזו ונקלעו למערכת יחסים שכללה מאבקים על הון תרבותי, מעמד הגמוני, כוח והשתקה.

גם בחברה הציונית-דתית התרחש אותו תהליך, שבו המסורות של יוצאי ארצות האסלאם לא באו לידי ביטוי ו"נבלעו" בתוך העולם האשכנזי

הדומיננטי. יהודים מזרחים רבים חשו שתרבותם מושקת ושתורת אבותם נדחקת מפני התורה השלטת בכיפה. אכן, פעמים רבות התקשה העולם הישראלי המערבי האשכנזי להבין את מפת הכיוונים ה"הפוכה" של המזרח, שמציגה אסתר שקלים בשירה, ולפיכך קטלג אותה כנחותה או לפחות כמשינית לזו שלו.

עם זאת, בדורות האחרונים אנו עדים לניסיונות תיקון של החמצה זו במישורים עמוקים ותשתיתיים הנוגעים לתרבות, דת ומסורת. דו-שיח פורה יותר מתנהל כיום בין המסורות השונות, ומנגינות חדשות נשמעות בחלל האוויר; הפיוט, ההלכה והמסורת המזרחיים מקבלים יותר ויותר מקום גם במחוזותיה ההגמוניים של הציונות הדתית.

דעות 49 מבקש להצטרף למגמת תיקון זו, אך יש בו גם ניסיון להתבוננות ולסיכום של מערכת היחסים בין עדות המזרח והמזרחים ובין הציונות הדתית. נקודות מבט מגוונות דרות יחד זו לצד זו לאורך הגיליון: סוציולוגיות ואנתרופולוגיות, דתיות ופילוסופיות, אישיות והיסטוריות; נושאי המאמרים חושפים את המנעד הרחב שבו מערכת היחסים הזו באה לידי ביטוי: ספרות, הלכה, מגדר, חינוך ועוד. אנו מקווים שבליל הקולות הללו יתרום את תרומתו להעשרת השיח והתרבות המתהווים כאן כיום, במפגש בין מזרח למערב.

קריאה מהנה וברכת חורף טוב וגשום עמרי שאשא

תוכן העניינים

4 **הציונות הדתית והמזרחים - מאז ועד היום**
אבי פיקאר

8 **אני במערב (א) ולבי במזרח**
חינוך ציוני-דתי אשכנזי: האם אפשר אחרת?
חזי כהן

12 **מסורת של אחריות חברתית**
על הרבנות הספרדית
יצחק שוראקי

15 **הפונקציה המיתית של הפסיקה**
המזרחית בחברה הציונית-דתית
נסים ליאון

16 **הלכה מזרחית - הרהורים ביקורתיים**
אריאל פיקאר

20 **"שפת אם"**
בין פמיניזם דתי לפמיניזם מזרחי
דפנה חורב

24 **"אדברה וירווח לי"**
ניסיון "לרווח" את טראומת המזרחיות
משה מאיר

28 **שיר ודברים אחדים - מדור שירה**
כתובת הפסים שנשחתה
דמותו של ה"תלוש" המזרחי
הרצל ובלפור חקק

32 **"הבית ובית הכנסת ניצחו את מוסדות**
החינוך ההגמוניים"
ראיון עם הרב אורי שרקי
חגית ברטוב ושרגא בר און

36 **"המזרחי" (במלעיל) והמזרחי**
המסורתיות ומבטה על הציונות הדתית
יעקב ידגר

40 **הרהורים על פמיניזם, מזרחיות והדרה**
תמר ג'ינג'יחשווילי

עורך: עמרי שאשא **מערכת:** אפרת ביגמן, שרגא בר און, חגית ברטוב, משה מאיר, יאיר פרץ, חנן מזא"ה, רבקה רוזנר
תמלול: "אלון שירותי תמלול"; alon.timlul@gmail.com
עריכת תמונות ועיצוב גרפי: דנה שחם **עריכה לשונית:** מילי נאור
כתובת המערכת: דובוב 7, ת"א 64732 **טלפון:** 03-6072739 **דוא"ל:** deotat@gmail.com
תמונת השער: יום אחד 2008, ישראל רבינוביץ
תגובות תתקבלנה בברכה

יוצא לאור בהוצאת נאמני תורה ועבודה ומרכז יעקב הרצוג ללימודי יהדות
De'ot 49 October 2010
Ne'emanai Torah Va'Avodah & The Yaacov Herzog Center

הציונות הדתית והמזרחים - מאז ועד היום

מערכת היחסים בין הציונות הדתית ובין המזרחים עברה דרך ארוכה, ששורשיה בתחושות הנאורות האירופית של המאה התשע-עשרה, וסופה בזקיפת הקומה של הזהות המזרחית ובתהליכים של התקרבות והכרה. אשכנזיותה של הציונות הדתית עדיין איננה נחלת העבר, אך יש לראות ולהוקיר את השינוי שהתחולל ביחס אל המזרחים במרבית שדרותיה של הציונות הדתית

אבי פיקאר

יחסה של החברה הדתית-לאומית לישראלים שזכו לכינוי "מזרחים" ולסוג מסוים של תרבות שמכונה התרבות המזרחית, הוא סוגייה שמיעטו לעסוק בה. זאת, בייחוד בהשוואה ליחסי המזרחים עם התרבות החילונית הכללית וליחסי המזרחים והחרדיות - תחום שזוכה לעדנה בשני העשורים האחרונים. בעמודים הבאים אנסה להציג סקירה היסטורית של מערכת היחסים הזו וכן כיווני התפתחות נוכחיים. לא פעם ולא פעמיים שמעתי בהזדמנויות שונות הערות כמו: "היחס של הדתיים-לאומיים למזרחים הוא גרוע כמעט כמו יחסם של החרדים", ותיאורים של לא מעט מזרחים שהתחנכו במוסדות הכתר של הציבור הדתי-לאומי וחשו כיצד זהותם נרמסת או מוכחשת. ואכן, מידה לא מבוטלת של התנשאות התקיימה, ובמידה מסוימת עדיין מתקיימת, כלפי המזרחים בקרב המיינסטרים הדתי-לאומי. אולם התנשאות זו אינה נובעת מהתפתחות חברתית או אידאולוגית של ה"סרוגים", אלא היא תולדה של תהליכים היסטוריים עמוקים יותר שהחברה הדתית-לאומית בארץ, כמו שאר הסקטורים של החברה הישראלית, הושפעה מהם.

ד"ר אבי פיקאר הוא תושב ירוחם ומרצה במחלקה ללימודי ארץ ישראל באוניברסיטת בר-אילן.

לתרבות המערב, שבישרה את העמדת היהודי בשורה אחת עם האירופי. זהו ההקשר שבו התקיימה ההתנשאות של יהודים אירופים בארץ ישראל על יוצאי ארצות האסלאם לפני קום המדינה ואחריה. הציונים הדתיים לא היו שונים מיתר הציבור הציוני בארץ ישראל - מחד גיסא הם חשו שותפות גורל עם יהודי ארצות האסלאם, אך מאידך גיסא הם התייחסו אליהם בהתנשאות. כמו הציבור הציוני החילוני הם ראו בחיוב רב את עלייתם של יהודי ארצות האסלאם לארץ - הן בשל הסולידריות הלאומית, הן בשל תגבור המפעל הציוני - אך עם זאת הם חששו ושאלו את עצמם איך תוכל ישראל תוכל לעכל לתוכה גל גדול כל כך של עולים "ילידים", ועדיין להישאר חלק מהעולם ה"תרבותי".

המזרחים כנכס

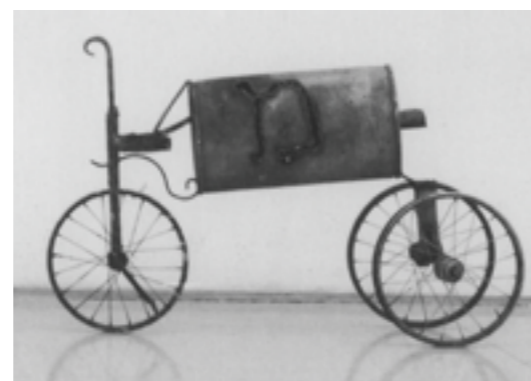
אנשי הציונות הדתית האמינו שחשיפת העולים מארצות האסלאם לתרבות הנכונה, ה"נאורה", תוביל להשתלבותם המהירה בחיי החברה המודרניים המתפתחים בארץ ולסגנון הארץ-ישראלי הייחודי של ציבור זה. הם גם האמינו שהאלטרנטיבה שהציונות הדתית מציעה - השתלבות בחיים לאומיים מודרניים לצד שמירת מצוות - היא האופציה המתאימה ביותר ליהודי ארצות האסלאם, שחלקם חיו בשילוב כזה כבר בארצות מוצאם. נוסף לכך, הצטרפותם של יהודי ארצות האסלאם לציונות הדתית בהמוניהם עשויה הייתה גם לשנות את מאזן הכוחות הפוליטי והדתי המקומי, שהותיר את הציונות הדתית במיעוט. לפיכך פרשה הציונות הדתית את חסותה על רבים מהעולים, ולעתים לחמה את מלחמותיהם, ששילבו מאבק בכפייה אנטי-דתית עם מאבק

לשמירה על זהות עדתית ותרבותית. חסות זו נפרשה בעיקר בשתי זירות - בהתיישבות ובחינוך: חלק ניכר מהמושבים שהקימה הציונות הדתית לאחר קום המדינה אוכלסו בעולים מארצות האסלאם. לא פעם הוקמו המושבים בסמיכות למושבים דתיים ותיקים ולקיבוצים דתיים, עם כי לעתים הקרבה הפיזית רק הגבירה את הריחוק המנטלי והדגישה את ההתנשאות של הוותיקים האשכנזים על העולים המזרחים. בשדה החינוך נאבקה הציונות הדתית מול תנועת העבודה הדומיננטית על הכנסתם של

מהחסות שפרשה על יוצאי ארצות האסלאם, שזכו בהמשך לכינוי "מזרחים": תמיכתם בציונות הדתית הייתה ניכרת ושיעורי ההצבעה למפד"ל בשכונות מצוקה ובעיירות הפיתוח המאוכלסות מזרחים היו כפולים משיעור ההצבעה למפלגה בכלל האוכלוסייה. ריכוזי העולים המזרחים היו המקומות היחידים שבהם הציונות הדתית הייתה יכולה לקוות לזכות בבחירות מוניציפליות. גם המזרחים נהנו מהקשר הזה: הציונות הדתית הייתה הראשונה שעולה מאנשי העלייה ההמונית שימש חבר כנסת מטעמה (הרב פריג'ה זוארץ, מעולי טריפולי, שכהן בכנסת השלישית, בין

הציונים הדתיים לא היו שונים משאר הציבור הציוני בארץ ישראל; הם ראו בחיוב רב את עלייתם של יהודי ארצות האסלאם לארץ, אך עם זאת הם חששו ושאלו את עצמם איך תוכל ישראל לעכל לתוכה גל גדול כל כך של עולים "ילידים" ועדיין להישאר חלק מהעולם ה"תרבותי"

רבות ילדי העולים למוסדותיה. מאבקים אלה הביאו בין השאר לביטול שיטת הזרמים הפוליטיים בחינוך (1953). המעבר לחינוך ממלכתי לא מנע את המשכם של העימותים, אולם מיתן אותם במידה רבה. רבים מהמזרחים בחרו להצטרף למוסדות החינוך של הציונות הדתית, ושיעורם שם היה כפול משיעורם באוכלוסייה. אך גם במערכת החינוך הוסיפה להתקיים אותה שניות - מצד אחד רצו במזרחים, ומצד אחר התייחסו אליהם בהתנשאות וזלזלו במורשתם התרבותית. הציונות הדתית קצרה דיבידנד פוליטי

פרטים מתוך ז'אק ז'אנו, ממזרח שמש, פח וברזל, 1998

אחיו של הבאבא סאלי) הפך בשלהי שנות השבעים, בטרם הואשם בפלילים, לאחד מבכירי המפד"ל. מאוחר יותר הייתה המפד"ל המפלגה הוותיקה הראשונה שבראשה עמד בן עדות המזרח (אבנר שאקי ב-1988).

תחושת בית ותחושת זרות

אך המזרחים שהוכנסו תחת כנפי הציונות הדתית לא תמיד הרגישו שם בבית, והדבר בלט ביותר במערכת החינוך. לא מעט מזרחים הרגישו שהמורים מתעלמים מהם, או אף ביזם למנהגיהם ומתייחסים בזלזול למורשתם. מערכת החינוך הדתית אמנם הייתה נוחה יותר לרוב המזרחים מאשר מקבילתה החילונית או

הלכו והתרחבו, ואילו בבתי הספר המקיפים נותרו התלמידים המזרחים החלשים מבחינה לימודית והמקפידים פחות במצוות. לא רק במערכת החינוך החל תהליך של התבדלות, אלא גם בתחום ההתיישבות. מפעל ההתיישבות ביש"ע נבע כמובן בעיקרו ממניעים פוליטיים ולא חברתיים, אולם הוא אִפשר למתיישבים להקים לעצמם קהילות הומוגניות ולגור עם אנשים כמותם. ההתנחלויות האידאולוגיות קיימו ועדות קבלה שלא אפשרו לאנשים בעלי רקע חברתי המרוחק מליבת הציונות הדתית להצטרף אל הגרעין הקשה של יש"ע. היו מזרחים ביישובים והיו גם כמה יישובים שזוהו כמזרחיים, אך

בכל בית כנסת אשכנזי היו כמה מזרחים ש"הצליחו", וחלקם נטשו לגמרי את מנהגי התפילה שהם התחנכו עליהם. הם ראו במורשת המזרחית מעין חטוּרת שיש להיפטר ממנה ולהעלים את זכרה, ושמות המשפחה עוברתו בהתאם: שרעבי, בן-אבו ואברג'יל הפכו לשר-אבי, בן-גיל

רוב המתיישבים היו אשכנזים (או ספרדים שהתחנכו במוסדות הכתר של הציונות הדתית), ובכך הגביה מפעל ההתנחלות את הגדרות בין הציונים-דתיים למזרחים. מאוחר יותר הקרינה ההומוגניות הדתית והחברתית של היישובים הקהילתיים שמעבר לקו הירוק גם אל המגזר העירוני בציונות הדתית, ושכונות הומוגניות רבות החלו לצוץ בירושלים, בפתח תקווה ועוד.

הזהות שהתקיימה בין מוצא אשכנזי ובין מעמד כלכלי גבוה ודומיננטיות תרבותית הביאה מזרחים רבים שהשתדרגו כלכלית לנטוש את בית הכנסת המשפחתי ולהתחיל להתפלל בבית הכנסת הציוני-דתי-אשכנזי.

לעתים קראו לנוסח שהתפללו בו שם "נוסח אחיד", כפי שקרא לו הרב הראשי לצה"ל שלמה גורן, אולם זה היה העתק כמעט מדויק של נוסח החסידים ממזרח אירופה, ומנהגי בתי הכנסת המזרחיים לא ניכרו בו.

בניגוד למזרחים חילונים שהצטרפו למעמד הבינוני, אצל הדתיים לוותה נטישת מסורת האבות באימוץ מסורת אבותיהם של אחרים.

בכל בית כנסת אשכנזי היו כמה מזרחים ש"הצליחו" - חלקם הוסיפו להתפלל בנוסח ספרדי, והקהילה הבורגנית הייתה עבורם רק כלי להשתייכות חברתי, ואילו אחרים נטשו

לגמרי את מנהגי התפילה שהם התחנכו עליהם, ולימדו את בניהם מנגינות וטעמי מקרא אשכנזיים. הם ראו במורשת המזרחית מעין חטוּרת שיש להיפטר ממנה ולהעלים את זכרה, ושמות המשפחה עוברתו בהתאם: שרעבי, בן-אבו ואברג'יל הפכו לשר-אבי, בן-אבי ובר-גיל.

הזהות המזרחית זוקפת קומה

אולם השינויים הפוליטיים והחברתיים של סוף שנות השבעים הביאו גם לרנסנס בזהות המזרחית בארץ. במשרד החינוך הוקם המרכז לשילוב מורשת יהדות המזרח, המוזיקה המזרחית החלה לצאת מהגטו של התחנה המרכזית בתל אביב, והמחאה המזרחית, שהתקיימה במשך שנים רבות, חדלה להתמקד בסוגיות של קיפוח כלכלי ושוויון במשאבים והחלה להתמקד בסוגיות של זהות וגאווה עדתית. ממאבק על לחם הפך המאבק המזרחי למאבק על דגל, כמו למשל בעתירה נגד הסדרה "עמוד האש" בשל תת-הייצוג של המזרחים בה. גם חגיגות המימונה החלו להפוך מאירוע שולי של קבוצה עדתית לאירוע רב משתתפים בחסות ממלכתית, שכל פוליטיקאי מנסה לקושש בו קולות. הלגיטימציה שניתנה לזהות המזרחית הביאה לכך שגם בקרב ציונים-דתיים החלו מזרחים לא מעטים לדרוש התייחסות שוויונית יותר למנהגיהם ולנוסחם. מניינים ספרדים קמו בכמה מהיישובים, ותלמידי ישיבות מזרחים רבים החלו לשוב לנוסח אבותיהם.

תנועת תמ"י, שהתפלגה מתוך מהמפד"ל, נכנסה לכנסת ב-1981 והייתה המפלגה העדתית הראשונה שעברה את אחוז החסימה מאז 1951. סיסמתה, "בקומה זקופה", ביטאה היטב את ההתמקדות בשאלה של זהות וגאווה עדתית. תמ"י אמנם לא זכתה להאריך ימים כתנועה פוליטית, אולם היא בישרה את בריחת קולותיהם של תומכי מפד"ל מזרחים למפלגות שבהן הם חשו בבית - הליכוד, ומאוחר יותר ש"ס. המפד"ל הצטמצמה למחצית כוחה, ובעצם לא התאוששה עד היום.

אם תחושת העליונות על המזרחים הייתה תולדה של המודרניות בת המאה התשע-עשרה, ניצני הפוסט-מודרניזם בשנות השמונים של המאה העשרים בישרו את התמוטטה של תפיסת ההיררכיה התרבותית. מעתה חדל הנוסח האשכנזי להיות הנוסח ה"נכון" כי כך מתפללים בישיבות, והחלו מאבקים

וקונפליקטים סביב סוגיה זו. המזרחים החלו לדרוש מקום של כבוד בכותל המזרח, ולעתים קרובות גם זכו לו. המקום המכובד שהפיוט זוכה לו בעשור האחרון הוא אחד מספחי התופעה.

הסרוגים יורדים אל העם

בשנות השמונים החלה הציונות הדתית במהלך של "התנחלות בלבבות". ביטוי זה, שטבע הרב יואל בן נון בעקבות חשיפת המחותרת

פוליטיים ודתיים). את השלבים השונים שעברה הציונות הדתית ביחסה למזרחים אפשר לבחון באמצעות ההתייחסות למקומו של נוסח עדות המזרח בבתי כנסת ביישובים דתיים שונים: בקיבוצים הדתיים, שהוקמו בשנות השלושים עד שנות החמישים, אין כלל מקום לשילוב נוסח עדות המזרח בתפילה; המזרחים המעטים חברי הקיבוץ הדתי עוברים תהליך "השתכנזות" מואץ, או נותרים עם סידורם הייחודי בשולי

אם תחושת העליונות על המזרחים הייתה תולדה של המודרניות בת המאה התשע-עשרה, ניצני הפוסט-מודרניזם בשנות השמונים של המאה העשרים בישרו את התמוטטה של תפיסת ההיררכיה התרבותית. מעתה חדל הנוסח האשכנזי להיות הנוסח ה"נכון" כי כך מתפללים בישיבות

היהודית, עסק בצורך של מתיישבי יש"ע להגיע לכל שכבות האוכלוסייה. בעיקר היה בו רצון לקשור מחדש את המזרחים שבעיירות הפיתוח לציונות הדתית: בקריית שמונה, במעלות ובמבשרת ציון הוקמו ישיבות וסביבן קהילות דתיות-לאומיות; תלמידי שמינית נשלחו ללמוד את שנת התיכון האחרונה שלהם בעיירות פיתוח (של"ף - ראשי תיבות של "שמיניות לעיירות פיתוח"), כדי ליצור בהן מוקד של פעילות חברתית; בני עקיבא החלה לארגן גרעיני נח"ל משימתי שיעדם היה עיירות פיתוח. בשנות השמונים היה זה מפעל בחיתוליו; במחצית השנייה של שנות התשעים זה כבר הפך לטרנד בציונות הדתית - בכל עיירת פיתוח או שכונת מצוקה התרכזו צעירים סרוגים חדורי אידיאלים (אצל חלקם - אידיאלים חברתיים, אצל אחרים אידיאלים

פוליטיים ודתיים).

את השלבים השונים שעברה הציונות הדתית ביחסה למזרחים אפשר לבחון באמצעות ההתייחסות למקומו של נוסח עדות המזרח בבתי כנסת ביישובים דתיים שונים: בקיבוצים הדתיים, שהוקמו בשנות השלושים עד שנות החמישים, אין כלל מקום לשילוב נוסח עדות המזרח בתפילה; המזרחים המעטים חברי הקיבוץ הדתי עוברים תהליך "השתכנזות" מואץ, או נותרים עם סידורם הייחודי בשולי

אם תחושת העליונות על המזרחים הייתה תולדה של המודרניות בת המאה התשע-עשרה, ניצני הפוסט-מודרניזם בשנות השמונים של המאה העשרים בישרו את התמוטטה של תפיסת ההיררכיה התרבותית. מעתה חדל הנוסח האשכנזי להיות הנוסח ה"נכון" כי כך מתפללים בישיבות

בית הכנסת; בהתנחלויות הוותיקות, שנוסדו בשנות השבעים והשמונים, מתקיים בדרך כלל גם בית כנסת או מניין בנוסח עדות המזרח - לרוב, לא בבית הכנסת המרכזי של היישוב אלא בבית כנסת נפרד, בקומה התחתונה או במקלט כלשהו. בהתנחלויות שהוקמו משנות התשעים ואילך אפשר לראות בית כנסת אחד שבו הנוסח מתחלף בהתאם לחזן, ונוסח עדות המזרח שם לגיטימי בדיוק כמו הנוסח האשכנזי.

סיכום ביניים

הדה-לגיטימציה של הזהות המזרחית, הגרעינים בעיירות הפיתוח, צמיחתו של דור שלם של בוגרי ישיבות ציוניות-דתיות הגאה בזהותו המזרחית - כל אלו שינו את מערכת היחסים בין הציונות הדתית למזרחים. האם

נעלמו המתחים? האם חדלה ההתנשאות? ככל הנראה עדיין לא. גם היום מרבית האנשים שמזהים עצמם בתור ציונים-דתיים הם אשכנזים, וכך גם תרבותה ושירה של הציונות הדתית. אך עם זאת, מוקדים שבהם קיים ניכור עמוק בין מזרחים לאשכנזים, כפי שהוא מתקיים בחברה החרדית, הולכים ונעלמים. בתואר מנהיג רוחני של הציונות הדתית התעטר דווקא רב ספרדי - הרב מרדכי אליהו; במוסדות החינוך של רשת צבי"ה ונועם מחלקים יותר סידורים בנוסח עדות המזרח מאשר סידורים אשכנזים; והמעמד הבינוני הרב-עדתי בישראל מטשטש מעט את התמונה של פער וניכור עדתי. ובכל זאת, במובלעות מזרחיות מובהקות עדיין נתפסת הציונות הדתית כגוף אשכנזי - אולי גוף סימפטי ונחמד, אבל "לא מפה".

הצלחותיה של הציונות הדתית בקרב בוגרי מוסדות הכתר שלה אינן מאפשרות לה לנוח על זרי הדפנה, ואתגריה בסוגיה זו עדיין רבים. אין מקום לטענה שאשכנזיותה של הציונות הדתית היא נחלת העבר ושהעלאת הנושא היא בכיינות עדתית, אולם באותה מידה אין מקום לטענה שהציונות הדתית היא חברה אשכנזית מתנשאת ומסוגרת שלא התחולל בה כל שינוי בעשרות השנים האחרונות.

עדיין יש מקום לביקורת על הציונות הדתית בכיוון זה, וצריך להמשיך להעיר ולהאיר את עיני המחנכים והמנהיגים. אך עם זאת, אין להתמקד רק בחצי הריק של הכוס, ויש לראות ולהוקיר את השינוי שהתחולל בעשורים האחרונים במרבית שדרותיה של הציונות הדתית.

^[1] בעניין כפיית חינוך לא דתי על ילדי התימנים ראו למשל את ספרו של צבי צמרת, ימי כור ההיתוך, שדה בוקר 1993

www.toravoda.org.il

הרשמו לידיעון השבועי, היו חברים בפייסבוק, בטוויטר ובדה-מארקר- קפה.

היכנסו, קחו חלק והשפיעו!!!

אני במערב (א) ולבי במזרח

חינוך ציוני-דתי אשכנזי: האם אפשר אחרת?

הציונות הדתית היא אשכנזית. גם אם היא מקבלת את הספרדים, אין היא מכילה את הספרדיות כתרבות: ברוב המכריע של הישיבות התיכוניות והגבוהות לומדים גמרא בסגנון אשכנזי, וכמעט לא נזכרת בהן תורתם של חכמי המזרח. אך התרבות הספרדית מציעה עולם דתי עשיר ורלוונטי ותפיסת עולם שעשויה לתרום רבות לעולם הציונות הדתית. לפיכך דרושה אלטרנטיבה: ישיבה ספרדית-ציונית-דתית-מודרנית

חזי כהן

אחד מרגעי המפנה הדרמטיים בחיי היה ביום שבו דרכו רגליי בישיבה התיכונית. עד אז חשבתי שכולנו ספרדים - אמנם ישנם מעט גרוזינים בעולם ומעט יותר מהם טריפוליטאים, אך ידעתי כי רוב רובו של עם ישראל הוא עיראקי. המעבר מאור יהודה אל הישיבה התיכונית שינה את חיי; פתאום חשתי מיעוט שולי שאינו חלק מן השיח התרבותי והדתי. בישיבה התיכונית הכול היה ב"אשכנזית": התפילות, שיעורי ההלכה, שיעורי ההגות, קוד הלבוש ועוד. עולם הרבנות שינה את פניו, וראש החכמים, הרב יוסף חיים, הוא "הבן איש חי", הוחלף אחר כבוד ברב אברהם הכהן קוק. קודם ללימודי בישיבה לא הכרתי את הרב קוק ואת בנו, הרב צבי יהודה, ולא שמעתי מעולם על הרב נריה. בעיקר הופתעתי מן הדיכוטומיה שאפיינה את הדיבור הכללי: דתיים לעומת חילונים, חזרה בתשובה וחזרה בשאלה. באור יהודה הורגלתי לראות דתיים ודתיים פחות, מסורתיים ברמות שונות, ולכנות את המעבר ממסורתיות לדתיות במושג "התחזקות". למעט דמות אחת שהתייחסה בזלזול בוטה לכל הספרדים, כמעט לא חוויתי אפליה אישית

ד"ר חזי כהן מלמד בישיבת הקיבוץ הדתי במעלה גלבע ובמדרשת עין הנצי"ב. עוסק במקרא ובתורתו של הבן איש חי ככלי לתיקון המידות ועבודת ה'. את המאמר עיבדה וערכה אפרת ביגמן.

וגלויה בישיבה. רוב רובם של המורים והרבנים התייחסו בכבוד למזרחים, שהיו כעשרים אחוז מתלמידי הישיבה (תמיד הקפידו שלא נגדל מעבר לאחוז זה). אולם המציאות עצמה הייתה בעייתית מאוד: העולם התנהל באשכנזית. ואני יצאתי למלחמה. נדרשתי לדקלם בשיעורים הלכות שאינן רלוונטיות עבורי, אך הקפדתי לכתוב במבחנים את פסיקות הבן איש חי ולא את דברי הרמ"א; נאלצתי להתפלל יום-יום במנגינות ובנוסח שאינם מוכרים לי ואינם מדברים על לבי, אך מלמלתי את נוסח התפילה שלי וזמזמתי מנגינות מבית אבא; ישבתי בהפגנתיות בכל קדיש, ועמדתי לכל אורכה של תפילת "לכה דודי" ופניי לצד מערב (הפוך מכולם), ניצב יחיד בין כארבע-מאות תלמידים, מצהיר על ייחודי; הקפדתי גם לדבר בערבית עיראקית עם אמי בטלפון הציבורי - מושא לבדיחות, אך גם להערכה.

מאז הגעתי לישיבה התיכונית השתנו חיי, ואני בדיאלוג מתמיד ביחס לזהותי - עם הסביבה ובעיקר עם עצמי. מאז אני יודע להתפלל בשלושה נוסחים (עם חתונתי הכרתי את הנוסח הרביעי - הוא הנוסח התימני), ומכיר את עולמם של רבני מזרח אירופה ומערבה וכן את מנהגי אשכנז. אך חכמים אמרו שאין אדם למד אלא במקום שלבו חפץ, ואני חש שאין אדם מתפלל אלא בנוסח ובמנגינה שלבו חפץ. אני אמנם יודע לזמר שירים חסידיים וניגונים, אולם אין אלה ממלאים את לבי, ולעיתים קרובות אני מוצא עצמי מזמזם בשקט את מנגינותי בבית הכנסת.

ציונות דתית אשכנזית

כל התחנות שעברתי מאז ועד היום מלמדות שבעיית האפליה התקיימה וקיימת עד היום בציונות הדתית. בצער רב עליי לקבוע: הציונות הדתית היא אשכנזית. שורשיה באשכנז וחשיבתה אשכנזית, וגם אם היא מקבלת את הספרדים, אין היא מכילה את הספרדיות.

התיאור שפתחתי בו על לימודי בישיבה התיכונית נכון במידה רבה גם היום; גם בישיבה הגבוהה שלמדתי בה וגם במוסדות הגבוהים שאני מלמד בהם כיום לא חל שינוי משמעותי בעניין. אמנם אי אפשר להכחיש כי המודעות לתורת חכמי המזרח עלתה, הרגישות לצרכים ולרגשות של התלמידים גברה; במקומות רבים מלמדים מורים ספרדיים, ובעיקר - הולכת ומחלחלת ההבנה העקרונית שיש לשים קץ להתנשאות האשכנזית. אולם השינוי קטן ואטי מדי.

מובן שמצבנו טוב לעין ערוך מזה ששורר בחברה החרדית; אצלנו כמעט אין אפליה אישית: כולם מתחתנים עם כולם, לומדים יחד, כולם שרים פיוטים ומכירים בחכמי ישראל הספרדים, ובראשם הרב מרדכי אליהו, אשר שימש אחד ממנהיגי הציבור הדתי-לאומי. אך בכל זאת, לספרדיות אין מקום בציונות הדתית כתרבות. בראשן של הרוב המכריע של הישיבות התיכוניות והגבוהות עומדים רבנים אשכנזים (או רבנים מזרחים שהתנתקו זה מכבר מתרבות המקור שלהם), המלמדים על פי מה שלמדו הם בישיבותיהם האשכנזיות, ובכך מנציחים את המעגל החוזר.

ברוב הישיבות כמעט לא נזכרת תורתם של חכמי המזרח, וברובן ככולן לומדים גמרא בסגנון אשכנזי.

התפילה של הציבור הציוני-דתי היא כמובן התפילה בנוסח אשכנז או נוסח ספרד החסידי, גם בישיבות ויישובים שבהם ישנה נוכחות לא מבוטלת של בני עדות המזרח. אני יודע להעיד על גרעין הנח"ל ששירתתי בו עם עוד שמונה-עשרה חברים, מהם אחד-עשר ספרדים: כיום אף לא אחד מהם מתפלל בנוסח עדות המזרח; כולם אימצו את הנוסח הציוני-דתי-אשכנזי.

בישוב שאני מתגורר בו מתנהל דיון בשאלה, האם ראוי להקים מניין ספרדי בשבת, מתוך רתיעה מפגיעה בהרמוניה היישובית, שבה מנין אחד (בנוסח ספרד). על אף שהאנשים ביישובי רגישים להפליא ומוכנים לקיים מדי פעם תפילה ספרדית בבית הכנסת המרכזי, מדובר במענה חלקי לצרכי ולצורכי הקהילה הספרדית במקום.

אני פוגש את המתח הזה פעמים רבות גם כמורה בישיבה גבוהה. בשנים האחרונות אני מלמד את תורתו של הבן איש חי, אשר עסק רבות בעבודת ה' ובתיקון המידות, ותחושתו היא שלציבור הדתי-לאומי ולרבניו לא חסרה רק היכרות עם חכמי המזרח, אלא גם ידיעת חוכמת המזרח: השאיפה לתיקון פנימי מתוך עדינות, בלא החצנה, ההבנה שיש פער בין חול לקודש אך אין מתח ביניהם, ובעקבות אלו - ההתמודדות השונה עם החטא והחוטאים: כל אלו ועוד חסרים בשיח הדתי-לאומי.

מטריד אותי גם העולם הערכי הסמוי מן העין. בבית הכנסת היישובי שלי צורת הישיבה היא אשכנזית: שורות-שורות, זה מפנה גבו לזה וכולם מכוונים אל ארון הקודש. לבי נחמץ למראה זה; אני מורגל בישיבה בבית הכנסת כמנהג הספרדים, כשהאחד מפנה פניו לחברו והתיבה במרכז הקהילה. האם זהו רק סידור טכני? איני סבור כך. יש כאן פער בתפיסת בית הכנסת ובשאלת אופייה של התפילה.

לפני שנים מספר אחד מרבני הישיבה שאני מלמד בה נשא דברים במניין הספרדי שייסדנו לימים נוראים. הרב, שאותו אני מעריך מאוד, אמר שבראש השנה איננו מבקשים כלל בקשות על פרנסה; אנו משאירים את שאלות החומר לזמנים אחרים ומתמקדים ברוח. דבריו היו חריפים ומעוררי השראה, אלא שכל המכיר את תפילות ראש השנה בנוסח עדות המזרח יודע שבסיום כל אחת מן התפילות אנו קוראים את מזמור כ"ד בתהלים ולאחריו

אומרים בקשה מיוחדת על הפרנסה. הדיסוננס בין דברי הרב למנהג הספרדי היה עצום, וזהו אינו הבדל טכני אלא מהותי: בתפילה הספרדית של ראש השנה המפגש עם הקב"ה נעשה בדיוק במקום שבו האדם זקוק לו יותר מכל - בתחום הפרנסה. דווקא במקום החומרי ביותר חש האדם שהוא זקוק לרחמי שמיים לקראת השנה החדשה.

ספרדי, למעט זה שקניתי לו לשם משחק, וגם את המנגינה הספרדית לקריאה בתורה הוא כמעט לא שמע. אם לא יראה שאת פסוקי דזמרא קוראים הספרדים יחד, כל מזמור בפי מתפלל אחר מן הקהל, הוא ילמד למלמל את ראשיתו ואחריתו של כל מזמור, כדרך שבה ילמדוהו בבית הספר.

כיצד להתמודד עם הפערים הללו? אם ברצוני

מאיר גל, תשעה מתוך ארבע מאות (המזרחים על-פי קירשנבוים), 1997. יצירה הממחישה את המקום המוקדש להסטוריה של בני עדות המזרח בספרי הלימוד.

מאב לבן - השאלה החינוכית

כהורה אני חש שהבעייתיות הטמונה במצב זה רק הולכת וגדלה. בני הבכור כבר בן חמש ובתי כבת שלוש, ושאלות של זהות עומדות על הפרק. כמו רבים אחרים אני מבקש שילדי יכירו את מורשתי וישירו את מנגינות התפילה מבית אבא, אך בגן הילדים נלמדים שירים חסידיים ולא הפיוטים ששרים בבתינו. נוסח ברכת המזון שבני לומד לדקלם שונה משלי; הוא לא ראה כמעט אף פעם ספר תורה

שבני יכיר את המסורות של בית אביו, אינני יכול עוד להסתפק בלחישת זמזום חרישיים בבית הכנסת במקביל לחזן, או בקריאה מרפרפת ומהירה של מזמור תפילה שאין נהוג לאומרו בנוסח אשכנז.

האם לדבר עם בני במפורש על הפער בין שתי התרבויות? כיצד להציג לו זאת? איני יודע מה התשובה; ייתכן שאין פתרון אחד בנמצא ויש להציע רעיונות מגוונים המתאימים להיבטיה השונים של הסוגיה. כך או כך,

הבעיה החינוכית קיימת ומעסיקה אותי לא מעט.

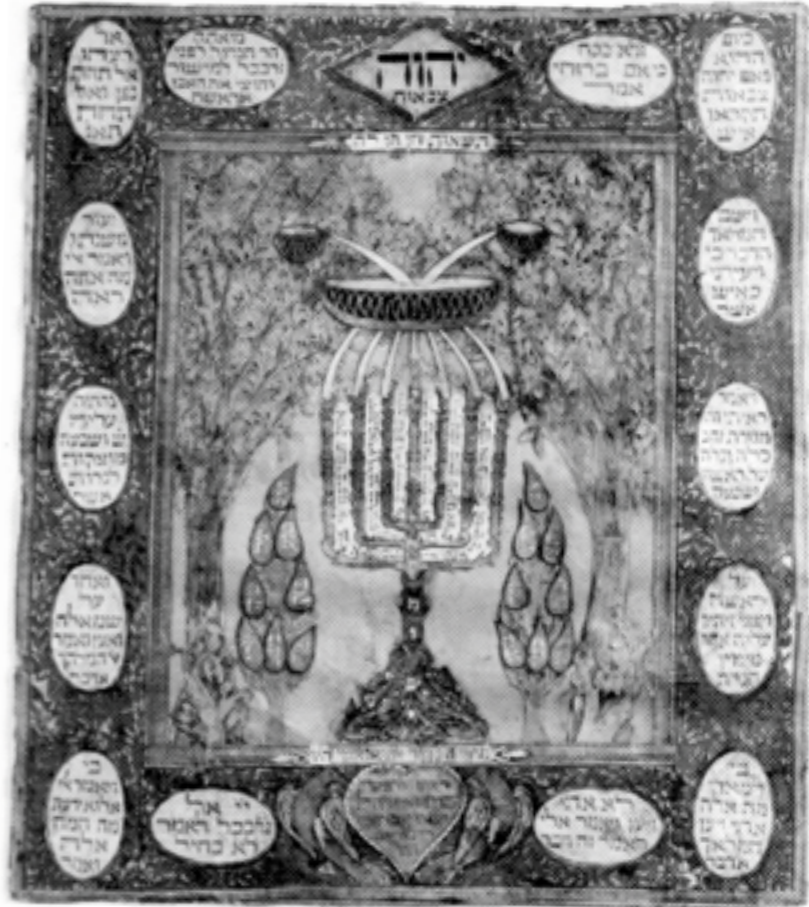
הספרדיות אלטרנטיבית כשפה רוחנית

האם לאור הקשיים הללו אני מתחרט על מסלול לימודיי בישיבה התיכונית, שהוביל אותי לעולמה של הציונות הדתית? האם לא היה עדיף להישאר כל חיי בסביבה ספרדית? כלל וכלל לא. אני שמח על לימודיי בישיבה התיכונית ועל ההיחשפות לציונות הדתית, שעם תפיסת עולמה אני מזדהה מאוד. אני שמח על השפה הרוחנית והתרבותית שפגשתי ועל ההיכרות עם תורת הרב קוק, המעניקה מענה עמוק וחדש לשאלות השעה. אני אוהב עד מאוד מרכיבים שונים בתרבות האשכנזית ומאמץ אותם בשמחה.

עם זאת, כל שילוב של עולמות שונים מחייב עדינות. אפשר לעשות את המפגש אחרת: לתת מקום גדול יותר לתרבות הספרדית, להתפלל בנוסחים שונים (לפי שליח הציבור המתחזן), או להרכיב נוסח משולב; אפשר ללמד את תורתם של חכמי המזרח לצד חכמי אשכנז,

ללמד הלכה רחבה יותר, הגות מורכבת יותר. דומה בעיניי כי המפתח לשינוי משמעותי זה תלוי בהפנמת העובדה שהתרבות הספרדית אינה מציעה נוסטלגיה גרידא, אלא עולם דתי עשיר שבאמתחתו מנהגים ייחודיים, פסיקת הלכה שונה, ובעיקר תפיסת עולם משמעותית הרלוונטית לעולמנו כאן ועכשיו.

בשנים האחרונות חלה התעוררות ביחס של הציבור לתרבות המזרח, מכיוונים שונים. נדמה כי כיום האוזן פתוחה יותר להקשיב לשיח רב-תרבותי, ודיונים כגון זה הנעשה כעת ב"דעות" או כמו הדיון הסוער שהתקיים בעלון "עולם קטן" על מספרם הזעום של ראשי ישיבות ספרדים, מוכיחים זאת. למשל, עולם של שירה ופיוט שהיה מונח בקרן זוית חבויה נעשה בשנים האחרונות רלוונטי לכלל הציבור. נעימות מסורתיות לצד עיבודים ולחנים חדשים הלכו וכבשו את הציבור הישראלי, על גוניו השונים. טענתי היא שהשינוי במעמדו של הפיוט הוא אב-טיפוס לבשורות נוספות הממתינות להזדמנות לפרוץ החוצה.

פער בתפיסת בית הכנסת ובשאלת אופייה של התפילה. לוח מעוטר בבית כנסת ספרדי

אני סבור כי עלינו, הספרדים בני התורה, מוטלת האחריות לפתוח בפני כלל הציבור את אשנביה של התרבות הספרדית. תורתם של חכמי המזרח רלוונטית לכלל עם ישראל, ואנו סוכני התרבות שלהם. למשל, אנו נדרשים לשמש סוכני התפילה הספרדית - אם נעבור לפני התיבה ונכניס בין דלתות בית הכנסת את המנגינות שגדלנו עליהן, תקרת הזכוית תישבר והמנגינות יחלחלו ללב הציבור עד שיהפכו לחלק טבעי מהתפילה.

כך אני מנסה לעשות במקומות ובשדות שאני פועל בהם. השבוע, בדבר תורה שנשאתי ביישוב שאני מתגורר בו, שילבתי סיפור על הרב עבדיה הדאיה. מעבר לרעיון שביקשתי להעביר, הרגשתי כמי שמביא את עולמם של חכמי הספרדים בירושלים אל תודעת הקהל, שברובו המכריע הוא אשכנזי. במקומות שאני מלמד בהם נעשה הבן איש חי מוכר מאוד ומוערך, בזכות סגנונו ותכניו. ביישוב שאני מתגורר בו אף ציינו את יום פטירתו של הבן איש חי, והרב (האשכנזי) שנשא דברים הציגו כפוסק מבריק, אנושי ובר סמכא.

אך מעבר לכל אלו, דרושה גם אלטרנטיבה מוסדית למצב הנוכחי, שבו כמעט לא קיימות ישיבות ציוניות-דתיות שרוח ספרדית נושבת בהן, למרות קיומו של ציבור ספרדי ציוני-דתי גדול ומשמעותי. לפיכך, בדברים הבאים אבקש לנסות לשרטט אלטרנטיבה כזו.

ישיבה ספרדית: עקרונות יסוד

קשה להגדיר כיצד צריכה להיראות ישיבה ספרדית: לפי איזה מודל ספרדי כדאי לבנותה? זה שהתקיים בעיראק, בצפון אפריקה, או שמה במקומות אחרים? שהרי ישיבות ספרדיות מגוונות עוצבו בתקופות שונות, ולישיבות הגאונים בבבל ישנם מאפיינים השונים מצורת הלימוד בבגדאד של המאה התשע-עשרה. זאת ועוד, ישנן ישיבות שבהן הודגש לימוד הגמרא, וישנן ישיבות שבהן לקבלה היה מקום מרכזי (ידוע למשל שהבן איש חי הוביל להקמת שתי ישיבות בירושלים: האחת על דרך התלמוד - ישיבת פורת יוסף, והשנייה על דרך הקבלה). הוסיפו לדילמות הללו את ההתייחסות למודרנה ולמציאות העכשווית במדינת ישראל, והסוגיה נעשית מורכבת אף יותר. למרות כל אלו אנסה לצייר עקרונות יסוד ליישיבה ספרדית-ציונית-דתית-מודרנית-שלי (ריבוי המקפים מלמד על מורכבותם של הצירופים ועל האפשרות לסדרם אחרת), שייצרו מודל המתאים לזמננו: רגליו בעולם

הספרדי וראשו בשאלות העת והתקופה. בישיבה הספרדית ילמדו גמרא "לאסוקי שמעתתא אליבא דהלכתא", בגישה הספרדית הקלאסית. לפיכך לימוד הגמרא יתקיים במתכונת של "עיון בקיאותי" או "בקיאות עיונית", בתחילה על דרך הפשט ואחר כך עם עיון בפרשנים הקלאסיים והפוסקים לאורך הדורות. הלימוד לא יתבסס על שיטת הפלפול, והוא יושפע במישרין מן הרב-שכבתיות של הגמרא, מתוך מודעות לחילופי הדוברים והזמן. במהלך השנה ילמדו התלמידים דפי גמרא רבים (ולא כעשרה, כמקובל היום בישיבות רבות), ותיערך תוכנית בקיאות במשנה. המטרה תהיה יצירת לימוד רחב

יתבצע קודם כול בדרך הפשט, ורק אחר כך עם עיון בפרשנים. בהקשר זה אעיר כי השימוש בכלים מודרניים וספרותיים בלימוד התנ"ך הוא מובן מאליו; אי אפשר לדקלם את שיטות הלימוד שהיו נהוגות במזרח בלי להיות מודעים לגילויים החשובים של חקר המקרא.

ללימוד הקבלה יהיה מקום חשוב בישיבה, שכן השפעתה של הקבלה ברחבי ארצות המזרח היא עצומה, וישנו צורך בהיכרות בסיסית של הלומדים עם המושגים והגישות הקבליות השונות. עם זאת, לימודי הקבלה לא יתפסו נפח רב מבחינת זמן הלימוד; לימוד מעמיק יתאפשר רק לתלמידים הוותיקים ולמתאימים

אני מבקש שילדיי יכירו את מורשתי וישירו את מנגינות התפילה מבית אבא, אך בגן הילדים נלמדים שירים חסידיים ולא הפיוטים ששרים בבתינו; נוסח ברכת המזון שבני לומד לדקלם שונה משלי; הוא לא ראה כמעט אף פעם ספר תורה ספרדי, וגם את המנגינה הספרדית לקריאה בתורה כמעט ולא שמע

אופקים שאינו מתעמק זמן רב מדי בסוגיה אחת, על כל היבטיה וצדדיה התאורטיים. כך, לימוד התורה יתקיים עם הפנים לקהילה, ולא יהיה רק נחלתם של יודעי ח"ץ המסתגרים בעולם של פלפול ודנים בינם לבין עצמם. כמו כן, שלא כמקובל בישיבות, תפילת מנחה ותפילת ערבית יצורפו יחד וביניהן יתקיים שיעור קצר. תושבי האזור יוזמנו להתפלל בישיבה, וכך תלמידי הישיבה יתפללו עם כלל הציבור במניין שיושבים בו בעלי מלאכה, זקנים ובני נוער.

לימוד ההלכה יקבל מקום משמעותי. התלמידים יכוונו (באופן מודרג) לכתוב תשובות הלכתיות, והשאיפה תהיה שכל תלמיד יוכל לסיים את הבחינות לרבנות ולשמש רב קהילה. פסיקת ההלכה תהיה על פי דרכם של רוב רובם של הפוסקים הספרדיים; דרך מתונה הקשובה לצרכים האנושיים, בהתאם לדבריו של הרב יוסף משאש, שהציג את "שלושת עמודי ההוראה" של הפסיקה: הדין, השכל והזמן'‏ (כמובן, כפרפראזה על שלושת עמודי ההוראה: הרי"ף, הרמב"ם והרא"ש). לימוד המקרא יתפוס מקום חשוב בישיבה, וכפי שהיה מקובל זה דורות בקרב יהדות המזרח - כל תלמיד יסיים בכל שנה את המקרא כולו בלימוד בקיאות. לימוד התנ"ך בין קריאה ללימוד יכוון ליצור שילוב מושלם בין הראש והלב.

הישיבה המתוארת לא תיועד לספרדים בלבד, ומובן שיוכלו להשתלב בה תלמידים

אשכנזים. מובן מאליו גם שייעשה בה שימוש בכלים, רעיונות, מנהגים ומנגינות אשר מקורם באשכנז. אך רוח המקום תהיה ספרדית (כפי שקורה היום באופן הפוך ובלתי מוצהר בישיבותינו): כלל התפילות יהיו בנוסח ובמנגינות של עדות המזרח לסוגיהם; הסעודה השלישית תהיה חגיגית ומלאת שמחה. במקום שירים בעלי אופי נוגה היא תלווה בשירים שמחים וקצביים, כיאה למסיבת פרידה משבת המלכה.

הישיבה הספרדית תקיים זיקה עמוקה לציונות ולמדינת ישראל, כדרכם של הראשונים לציון הרב יעקב מאיר והרב עוזיאל, וכן הרב חיים דוד הלוי כמו גם חכמי ג'רבא הרב משה כלפון הכהן ועוד רבים אחרים (אם כי לא כולם). אופייה של זיקה זו קשה להגדרה מדויקת, שכן יש להביא בחשבון את השינויים הדרמטיים שחלו בחיינו בארץ ואת האתגרים החדשים שאנו עומדים בפניהם היום. בישיבה יתקיימו גם לימודי העשרה כללית ולימודי חול, אך אלו ייעשו בחדרים אחרים שבמתחם הישיבה ולא בבית המדרש. כך נהג למשל הרב אליהו בכור חזן בלוב, וכך גם פסק הבן איש חי (ראו רב פעלים ב, אורח חיים סימן כב). החובה לדעת את העולם ולרכוש השכלה כללית חשובה מאין כמוה, לצד הצורך להבחין בין קודש לחול.

***

במשך אלפיים שנות גלות התפללו יהודים בכל העולם לקיבוץ גלויות, וכדרכם של חלומות שהתגשמו, המציאות בפועל הנה מורכבת ומלאת קשיים. אך גישת "כור ההיתוך" מפנה כיום את מקומה לעולם שלם ומורכב יותר, הכולל קולות שונים. הציבור הדתי-לאומי בשל לשינוי ומוכן להכיל בתוכו לא רק את הספרדים אלא גם את הספרדיות.

במקום להמתין שאחרים יאפשרו זאת עברונו, מוטלת עלינו החובה לפעול וליזום. על השינוי להתקיים במקומות שונים, כל אחד בדרכו שלו: זה בדבר הלכה וזה בתפילה, זה בפיוט וזה בדבר תורה. במקום לשקוע בעבר אני מציע להביט קדימה, שכן התנאי לשינוי הוא לא להיגרר לנוסטלגיה אלא להביט במציאות העכשווית ולנסות להביא אליה את המסורת המזרחית; שכן המסורת הזאת רלוונטית - כאן ועכשיו.

^[1] דוד ביטון, הדין, השכל והזמן - הרב יוסף משאש: פוסק בעינין של תמורות, עבודה לשם קבלת תואר מוסמך באוניברסיטה העברית, ירושלים תשס"ב, עמ' 3 ואילך

מסורת של אחריות חברתית

על הרבנות הספרדית

המקום המרכזי שהמסורת הספרדית מעניקה לתורה החיה שעוברת בעל פה לעומת המסורת הכתובה, השפיע במידה ניכרת על אופייה של הרבנות הספרדית. בקהילות המזרח הרב אמון על לימוד התורה לקהילה כולה, על חידוש תקנות דתיות וחברתיות ועל חינוך בדרכי נועם לאהבת אדם. כדי לשמר את אופיה המיוחד של הרבנות המזרחית הוקם במרכז "ממזרח שמש" בית מדרש למנהיגות רבנית חברתית

הרב יצחק שוראקי

תרבות כתובה מול תרבות חיה

באחד ממאמריו החשובים¹ מציג פרופ' חיים סולובייצ'יק את הניתוח הבא: לאורך הדורות נמסרה תורת ישראל בשני אפיקים המשלימים זה את זה - מצד אחד אפיק הספרים והמורשת הכתובה, ומצד אחר הלימוד החי שעבר דרך החכמים, הקהילה והמשפחה. מאז ומתמיד הפרשנות החיה והלימוד בעל פה הדריכו נכונה את הלומד בהבנת הטקסט הכתוב, אולם התמורות שחלו ביהדות אשכנז במחצית השנייה של המאה העשרים הובילו להעדפת הנתבי הכתוב של המסירה על פני הנתבי החי.

הפכנו אפוא ל"עם הספר", ולא דווקא במובן החיובי של הביטוי: חברה שנצמדת לכתוב, לספר, וממעיטה בערכה של המסורת החיה כנתיב מרכזי בהעברת התרבות היהודית. נראה שהניתוח הזה רלוונטי לשתי מגמות הפוכות: מחד גיסא, מגמה של קידוש הספר והעדפתו על פני מסורת משפחתית חיה; ומאידך גיסא, מגמה של חיבור ישיר לטקסטים המכוננים של התרבות היהודית, שחוסך את התיווך של המסורת. לעומת ארצות אשכנז, שבהן צמחו התנאים לשתי ההתפתחויות הללו, קהילות ספרד המשיכו להעביר את התורה

¹ הרב יצחק שוראקי הוא רב קהילת "יד רמה" בשכונת בית וגן בירושלים; ראש בית מדרש מרח"ב למנהיגות רבנית-חברתית בירושלים

בכל אלו ניכרת מורכבות פועלו של הרב: מחד גיסא, עליו להעמיד את החיים החברתיים ברמה כלכלית וברמה רוחנית על בסיס משותף, ומאידך גיסא, עליו לשמור על הייחוד של כל אחד מהאנשים המרכיבים את הקהל. בהתאם למגמה זו הקפידו החכמים לשמור על אחדות הקהילה, גם בהיבט הדתי, למרות ההבדלים ברמת שמירת המצוות, בעיסוקים, באופי ובתפיסה התרבותית בקרב אנשי הקהילה.

כאן המקום להזכיר את אחד היסודות של התרבות הספרדית, שמוכר גם היום לכל מי שגדל בקהילה ספרדית אותנטית, ויש בו מידה רבה של בשורה עבור החברה הישראלית בכלל ועבור החברה הדתית בפרט: בקהילות המזרחיות הרבה פחות מורגשת החלוקה לזרמים, לחוגים ולשיטות אידאולוגיות שונות, שפעמים פוגעת בלכידות הקהילתית. כך, החלוקה בין דתיים וחילונים, חרדים ודתיים-לאומים, חרד"לים ועוד תתי-זרמים, היא חלוקה הזרה לרוחה של יהדות ספרד (אף אם כיום אנו פוגשים לפעמים בספרדים שיצרו זרמים לעצמם בהשפעת האינפלציה בזרמים בחברה הישראלית, ובעיקר הדתית). קהילות הספרדיות מסרו למשתתפים בהן את חוכמת החיים המבוססת על התמקדות במאחד ובדומה, ולא בניגודים ובנקודות השינוי והפירוד. עד היום אפשר ללמוד הרבה מקהילות ספרדיות המסוגלות להכיל טיפוסים שונים של יהודים בלא העדפה, התנשאות ושיפוטיות, אלא מתוך תחושה כי כל ישראל חברים.

במילים אחרות, היסוד של הקהילה הספרדית עומד על היותה המעגל הקרוב מיד אחרי המשפחה. לכן קשה כל כך להביא יהודים ספרדים לאמץ זרם זה או אחר - פעמים רבות ההזדהות עם זרם מסוים מביאה לאיבוד האופי המיוחד של מסורת משפחתית או קהילתית. אין בגישה הזו כדי לקרוא לאדישות ולהמעיט מהרצון ומהמאמץ לעזור לכל הסובבים אותנו להתקדם בדרכה של תורה ולפעול לתיקון עולם - אך ישנו הבדל ניכר אם הדבר נעשה בין אחים באותה משפחה או בין בני דודים מדרגה שנייה. בהקשר זה יש לציין שעם כל הכבוד לציונות הדתית, ולמרות יומרתה להיות כלל-ישראלית, הרי שעולמה התרבותי הוא עדיין אשכנזי במובהק.

מעבר להכלה התרבותית-דתית הזאת, דאגתם של החכמים הספרדים לקהילותיהם נגעה גם לעניינים הבסיסיים ביותר: ערבות הדדית,

מחויבות קהילתית לחלשים, עשיית צדק ומאבק בגורמי העוול השונים למיניהם - הן באמצעות עבודה חינוכית, הן על ידי התקנת תקנות שנועדו לפתור את שאלות הזמן. כאן עולה עוד אפיון מאוד ברור של החכמים הספרדים: אחד היסודות ההלכתיים החשובים שנעשה בו שימוש במיוחד בקהילות ספרד הוא התקנת תקנות. התקנה, שהיא בעצם החקיקה הישירה של חכמי ההלכה, המשיכה להתפתח בתקופה המודרנית בעיקר בארצות חכמי הספרדים, וזאת משתי סיבות - פנימית וחינוכית. מבחינה פנימית, חכמי ההלכה בארצות אשכנז נטו בדורות האחרונים לצמצם

התמורות שחלו ביהדות אשכנז במחצית השנייה של המאה העשרים הובילו להעדפת הנתבי הכתוב של מסירת התורה על פני הנתבי החי. הפכנו ל"עם הספר", ולא דווקא במובן החיובי של הביטוי: חברה שנצמדת לכתוב וממעיטה בערכה של המסורת החיה כנתיב מרכזי בהעברת התרבות היהודית

את כוחן של תקנות חדשות ואת תחולתן ומיעוטו בהתקנת תקנות מחייבות וכוללניות, עד שבדור האחרון הרבנות הראשית לישראל חדלה לחלוטין לתקן תקנות חדשות. הסיבה החיצונית היא האמנציפציה: בד בבד עם שוויון הזכויות שיהודי אירופה זכו לו בוטלה העצמאות השיפוטית שהייתה נחלת הקהילות במשך דורות, ונשללה סמכותם של החכמים לפתח את תחומי המשפט האזרחי היהודי. בארצות המזרח, לעומת זאת, המשיכו לפתח את המשפט העברי ביתר שאת באמצעות תקנות הקהילות (לפעמים התקנות תוקנו גם ברמה הארצית, כמו התקנות במרוקו עד שנות השישים של המאה העשרים). באמצעות תקנות אלו נתנו החכמים מענה הלכתי עדכני לבעיות חדשות ולצורכי השעה, והן היו בעצם ביטוי נוסף לתורה חיה המעורבת בחיי החברה (די להזכיר את התועלת שיכלו להביא תקנות מן הסוג הזה כדי לפתור בעיות חמורות כמו בעיית העגונות).

מאפיינים נוספים הקשורים למידות האנושיות שהחכמים הספרדיים חינוכו את הקהילות לאורך הם דרכי נועם, אהבת האדם, נדיבות, חסד וענווה - ברמה האנושית וביחסים בין-אישיים, במישור ההלכתי, וביחס לערכים שהתורה מדגישה. ברמה הרוחנית חינוכו החכמים את הקהילות לראייה הרמונית של האדם ושל העולם ולחום ואהבה כלפי החברה.

מובן שאין בכל אלו אפיון הייחודי רק לחכמים הספרדים, ואפשר למצוא ביטויים דומים גם במרחב התרבותי האשכנזי, שהרי כל תרבות

בית מדרש מרח"ב למנהיגות רבנית חברתית

הפונקציה המיתית של הפסיקה המזרחית בחברה הציונית-הדתית

הערנות הרבה לעולם ההלכה המזרחי בחברה הציונית-הדתית היא חלק מהניסיון לחיפוש אחר קול חדש שמיוחסת לו פשטות, עממיות ומתינות. מחקר הדתיות המזרחית מציע דתיות זו כחלופה לדפוס האורתודוקסיה האשכנזית הנוקשים המוטמעים בציונות הדתית. זהו קול הנחוץ לחברה זו, שחלים בה תהליכים של התגוונות דתית ומעבר מעולם חינוכי-למדני לשגרת עולמם של "בעלי הבתים"

מחקר במידה רבה את הדימוי המתון והמקל יחסית של פסיקת חכמי היהדות המזרחית, שכעת הרב עובדיה יוסף, "החרדי" דווקא, הוא בבחינת נציגה הבולט. דימוי זה נסמך על טענה רווחת כי דתיותם ההלכתית של המזרחים נבדלת מזו של האשכנזים לא רק משום השוני האתני, אלא גם משום השוני במזג, וכי דתיותם ההלכתית של המזרחים מתונה ונינוחה יותר מזו של האשכנזים.

החוקרים טוענים כי בניגוד ליהדות האשכנזית, שבה התגובות המודרניזציה ולחילון היו מרובות עימותים והתנגדות ואף הובלו לרוב בידי תנועות אידאולוגיות גדולות ומשפיעות, ביהדות המזרחית התגובה לתהליכי המודרניזציה והחילון הייתה מתונה יותר. ההנהגה הרבנית המזרחית הפורמלית הוסיפה לדון במציאות מתוך נאמנות לקו מחשבה מסורתית, המניח כי כל אתגר, מודרני ושאינו מודרני, יכול להיפתר על ידי ההלכה, שהיא חלק מתורת נצח. אין זה אומר שלא היו תגובות שמרניות או קנאיות ביהדות המזרחית לתהליכי המודרניזציה והחילון, ברם לרוב היה מדובר בתופעות שהתקיימו בשוליים. לאמיתו של דבר, הן הפכו למרכזיות רק עם ההיחשפות הבלתי אמצעית אל הדגם האורתודוקסי והאולטרא-אורתודוקסי האשכנזי.

כאמור, אין זה המקום להרחיב בטענה זו ולדקדק במקורותיה; אין אני מבקש להכריע כאן אם הגרסה ההלכתית של חכמי יהודי המזרח היא אכן יותר מקילה או מתונה ביחס לגרסה ההלכתית האשכנזית; הדבר שמעניין בעיניי הוא המקום שתופסת

שפגשתי אדם ענק בתורה; שנית, שיש לי עוד המון מה ללמוד; ושלישית (ועיקרית) שאלך לתבוע את עלבונך מהמדריך".

בעיניי, סיפור זה אינו מכוון רק אל הגילוי של נער ציוני-דתי בישיבה תיכונית שעולמה של ההלכה אינו מתוחם רק במרחב האדוק, הקפדני, הקרתני משהו, ויש משהו מעבר לו; מדובר גם בסיפור יסודי הנוגע לדימויה המתון והפתוח של 'הדתיות המזרחית', ובעיקר - לאופן שבו דימוי זה משתקף בעולמה הדתי המתחדש של הקהילה הציונית-הדתית. אכן, בדברים שלהלן אינני מבקש לעסוק בנכונותו של הדימוי הזה, אלא לעמוד על ההקשרים האפשריים שבתוכם הוא הופך לפונקציה חברתית. במקרה זה מדובר בפונקציה מיתית שהופכת לחלק מן הניסיון העכשווי לשמר את הדרך האורתודוקסית המכירה בשמירת ההלכה כיסוד הסדר החברתי, החינוכי והקהילתי בציונות הדתית.

מחקר ציוני-דתי אקטיבי

בשנים האחרונות זוכה עבודתו ההלכתית של הרב עובדיה יוסף לעניין רב. מאמרים, ספרים והתייחסויות רבות מציבות אותו במרכז הדיון בדרך ההלכתית של היהדות המזרחית בת זמננו. הסיבות לכך ברורות: הרב עובדיה יוסף, בעבר רבה הראשי הספרדי של מדינת ישראל, הוא מפוסקי ההלכה הבולטים במאה העשרים. מאחוריו עשרות ספרי הלכה ועיון תורני שתרמו לעיצובה מחדש של דרך החיים ההלכתית ביהדות המזרחית. המחקר במשנתו ההלכתית של הרב עובדיה יוסף

נסים ליאון

בפתח ספרו "ממרן עד מרן: משנתו ההלכתית של הרב עובדיה יוסף", עומד הרב בני לאו על המוטיבציה שהניעה אותו לחקור את שיטתו של הרב עובדיה יוסף. וכך הוא כותב:

"המפגש הראשון שלי עם ספרי הרב עובדיה יוסף התרחש בשבת בבוקר כשהייתי בכתה ט'... קמתי בבוקר והלכתי להתרחץ במקלחת... תוך כדי צחצוח שיניים, ראיתי את המדריך האחראי עלי בפנימייה עומד מעלי, נועץ בי זוג עיניים המומות ובפיו גערה קולנית: 'איפה גדלת? אתה לא יודע שלא מצחצחים שיניים בשבת?!' מאוד נפגעת. ידעתי שבביתי נוהגים להקפיד על אורח חיים דתי ומעולם לא הטלתי ספק בהרגלים שהקנו לי הורי".

לא אלאה אתכם בהמשך הסיפור - הרב לא פונה אל אחד מספרי ההלכה השגורים בשיח שמירת השבת. בדיון על צחצוח שיניים הוא מוצא הערה המפנה אותו אל גישתו המקילה של הרב עובדיה יוסף. על רושם המפגש הראשוני עם הגותו של הרב עובדיה יוסף כותב לאו כך:

"איני יודע כמה אחוזים ממה שקראתי [כנער בישיבה] הבנת, אך יצאתי לאחר כמה שעות עם הבנות אחדות. ראשית:

ד"ר נסים ליאון הוא מרצה במחלקה לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה באוניברסיטת בר-אילן. ספרו "חרדיות רכה: התחדשות דתית ביהדות המזרחית" ראה לאחורנה אור בהוצאת יד בן-צבי.

החרדי; כאמור, אחת התכונות שאנו נאבקים עליה היא ביטול השיוך המגזרי.

תוכנית הלימודים נמשכת שנתיים. במהלכה הרבנים רוכשים גם מיומנויות הדרושות לרב קהילה. פעמים רבות מיומנויות אלה חסרות במסלול הרגיל של ההסמכה לרבנות (שהיה ראוי כי יתעדכן ויתאים עצמו קצת יותר להתמודדויות הצפויות למי שמתעתד לשרת את עם ישראל ברבנות). בוגרי בית המדרש ממשיכים בכהונתם הרבנית ומפתחים פרויקטים מיוחדים של עשייה בסביבתם הקהילתית ברוח "ממזרח שמש". לא מדובר רק בתוכנית השלמה והעשרה לרבנים, אלא בהסתכלות אחרת על מקורות יהודיים ידועים ובחשיפתם של מקורות פחות ידועים, שמטרתן להבין בצורה מיוחדת את אתגרי החברה העכשווית. כל זאת, מתוך נאמנות רבה למסורת הדורות והעולם האמוני של רבותינו, ויחד עם זאת - ואולי דווקא מתוך זאת - עם פתיחות רוחנית ואנושית.

Soloveitchik Haym, "Rupture and Reconstruction 1: the Transformation of Contemporary Orthodoxy" Tradition 28 (4) (1994), pp. 64-130
2 לתיאור רחב יותר של המאפיינים הללו, ראו את דבריי במבוא לספר "מסורת בעידן המודרני" בסדרת "עם הספר", ידיעות אחרונות, תל אביב תשס"ט.

כשהרב הספרדי נקט עמדות נועזות וחדשניות בשאלות שהזמן גרמן, עמדתו לא נתפסה כערעור על ההלכה המקובלת אלא כהמשכיות טבעית של המסורת לאור המצב העכשווי. כאן טמון הבדל חשוב בין פסיקת החכמים הספרדים לפסיקות מבית מדרשה של האורתודוקסיה המודרנית

אל הבעיות החברתיות בישראל ולומדים על הערכים החברתיים של חכמי ישראל לדורותיהם, מתוך ניסיון לתרגם למציאות של ימינו. לפיכך, הרבנים הלומדים בבית מדרש מרח"ב מכהנים בפועל בתפקידי רבנות ולא לומדים במנותק מן העשייה הקהילתית. בכל מחזור משתתפים 12 רבנים - הן רבנים מן הציונות הדתית, הן רבנים מן העולם

גדולה מורכבת מהיבטים מגוונים; אין כאן אלא הצגת סימני היכר אחדים וכוללניים של המסורת הרבנית הספרדית ויסודות מרכזיים בתוכה. כמו כן, אין הכוונה לומר שכל החכמים במרחב התרבותי הספרדי תאמו את התיאור הזה, אך נראה כי מכלול האפיונים הוא שמצייר את העולם התרבותי שהחכמים הללו פעלו בו - איש-איש לפי אופיו הייחודי. כאמור, זהו תיאור חלקי בלבד של התכונות שאפיינו את החכמים הספרדים, אך במאמר זה אין המקום להשלים את התמונה כולה.²

בית המדרש למנהיגות רבנית חברתית

כדי לקדם כיום אצל רבנים את העיסוק בשאלות החברה והצדק החברתי לאור המסורת הרבנית הספרדית, נפתח בירושלים לפני שבע שנים בית מדרש חברתי ראשון מסוגו: בית המדרש "מרח"ב" למנהיגות רבנית חברתית, בנשיאות הראש"ל הרב אליהו בקשי-דורון שליט"א. בית המדרש הוקם במרכז "ממזרח שמש", הקיים זה עשר שנים ופועל כדי לעורר אחריות חברתית מתוך מחויבות יהודית לאור מסורת ישראל בכלל ומסורת חכמי ארצות המזרח בפרט. בבית המדרש מרח"ב הרבנים מתודעים

למערכת כתב העת דעות דרוש: עורך/ת חשנה

אופי התפקיד: שותפות בהובלת כתב העת, עריכת תוכן ושכתוב מאמרים. היקף המשרה חלקי; תחילת העסקה בנובמבר 2010. העבודה מתאימה לסטודנטים דרישות: ידע וניסיון בעריכת תוכן ובשכתוב טקסט; התמצאות בשיח הדתי המודרני והיכרות עם כתב העת דעות; תואר ראשון (או לימודים לקראתו).

שליוחת קורות חיים ודוגמאות עריכה (וכן לפרטים נוספים):
deot.ta@gmail.com

נאמני תורה ועבודה

דרושה תרומה/הנצחה לשתי החוברות הבאות בסדרת "עצ"ה לדרך" - הנחלת ערכי הציונות הדתית לדור הבא

כבר יצאו שתי חוברות. לצורך הוצאת החוברת בנושא "קיום חברה מעורבת וצנועה בין בנים לבנות" וחוברת בנושא "היחס לנכרי", יש צורך בתרומה. עלות הפקת כל חוברת כולל עיצובה, הדפסתה והפצתה באלפי עותקים בקרב צעירים: 32,000 ש"ח.

המעוניין/ת להנציח נא לפנות לשמואל שטח, 052-7731906 או דרך אתר התנועה.

טענת המתינות של חכמי ההלכה המזרחים במציאות חברתית שהציונות הדתית בת זמננו מתמודדת עמה. במחקר האקדמי הענף בתחום זה בולטים חוקרים המגיעים מתוך עולמה של החברה הציונית-הדתית, מעורבים בה ואף מזהים עם ניסיונות אקטיביים לשנותה. דומה כי אין לנתק בין ההתמקדות המחקרית הזו ובין המציאות חברתית והדתית שאותם חוקרים חיים בה - מציאות שבולט בה הרצון למצוא חלופה מתונה - אך לא פשרנית - לשיח ההלכתי האורתודוקסי הרווח בעולמה של היהדות האשכנזית, שנתפס כקפדני ונוקדני.

אכן, המפגש בין הציונות הדתית בת זמננו ובין מסורת הפסיקה המזרחית מוליד שלל התייחסויות מלומדות ועממיות, אקדמיות ולא אקדמיות, המבקשות לראות בחכמי

ההלכה המזרחים דוגמה ומופת לדרך אחרת, לחלופה רעננה של התנהלות הלכתית וחברתית רכה, היכולה אף לשמש מקור השראה. כדי להבין לעומקו את המפגש הזה כדאי להביט אל ההקשר הסוציולוגי שמתוכו פונה הציונות הדתית אל הדתיות המזרחית.

התרחקות מנקודת האמצע

כתופעה סוציולוגית, הציונות הדתית היא חלק בלתי נפרד מתולדותיה של האורתודוקסיה היהודית, לפחות כפי שהתפתחה במרכז אירופה ובמזרחה. כלומר, היא חלק ממה שההיסטוריון המנוח יעקב כץ תיאר כתגובה דתית שמרנית לתהליכי התמורה המודרנית ולאתגר החילון. אמנם מראשית דרכה ביקשה הציונות הדתית גם לשמש מעין נקודת אמצע, המחברת ומשדכת

בין העולם החילוני מהצד האחד ובין העולם החרדי מהצד האחר; אולם קהלי הציונות הדתית, יהודים אורתודוקסים כשרים, גם מצאו עצמם חושבים כיצד אפשר להנחיל את אורח החיים ההלכתי האורתודוקסי לדור ההמשך, לנוכח איום החילון שעוררה הכריזמה של התנועה הציונית הלא דתית. בהמשך הדרך נעשה איום זה מאתגר יותר, עם התפתחותם של תנאי החיים הכלכליים והצבת ההשתלבות במעמד הבינוני הגבוה בתור יעד רצוי ואף כקנה מידה להצלחה חברתית בקרב הציונות הדתית. משמעות הדבר אינה רק חברה מבוססת יותר, אלא גם חיכוך הולך וגובר בסביבה מאתגרת מבחינה הלכתית וחינוכית ביחס לתעסוקה, פנאי ובילוי.

למסגרות תורניות נבדלות - ישיבות

הלכה מזרחית - הרהורים ביקורתיים

תפיסת מודל הפסיקה הספרדית כמתאימה גם לחיינו היום עשויה לחסום את הביקורתיות ביחס לשמרנות העכשווית של הקהילות המזרחיות, כמו למשל בנושא מעמד האישה. האחריות לחיינו מוטלת עלינו, החיים כאן ועכשיו, ומשום כך אנו נדרשים גם לחדש ולשנות מדרכי העבר ולא לשקוע בנוסטלגיה לחיים מפוארים שהיו פעם

קיום יהודי השונה מבחינות רבות מאופני הקיום היהודי האירופי ומתפיסת היהדות האשכנזית הטיפוסית. חכמי המזרח מוצגים כאנטיתזה לשמרנות האורתודוקסית האירופית, וכמייצגים של עמדה דתית והלכתית המתמודדת עם המודרנה באופן יצירתי ופתוח.

דוגמה טובה לכך אפשר למצוא באחד הכרכים שיצאו לאור בסדרת "עם הספר" של הוצאת "ידיעות אחרונות": "מסורת בעידן המודרני - חכמים ספרדים בדורות האחרונים". כדרכם של ספרי הסדרה, יש בכרך זה קטעים של מחברים שונים: הרב אליהו בן אמוזג, הרב יוסף חיים, הרב משה כלפון הכהן, הרב עוזיאל, הרב יוסף משאש, הרב חיים דוד הלוי והרב יהודה אשכנזי (מניטו). במבוא לספר, שכתב הרב יצחק שוראקי, מאופיינת דרכם של "החכמים הספרדים בעידן המודרני" (כותרת המבוא) כך:

תיכוניות ואולפנות, מסגרות הקורצות אל עבר תרבות של הקפדה והחמרה דתית - היה מקום בולט בפיתוח דרכי ההתמודדות של הציונות הדתית אל מול אתגרי החילון. אך בצד ההתגבשות של מרחב חינוכי ציוני-דתי הדוגל בגישה קפדנית בקיום מצוות ופועל להטמעת גישה זו בתלמידים ובתלמידות, התפתחה בתחומי החברה הציונית-הדתית גם 'שפה' דתית נבדלת - השפה של חוגי

הרב קוק. זוהי שפה השונה מאוד מהשפה הנוהגת בעולם ההגות החרדי, לא רק בתכניה (המתכתבים עם הציונות), אלא גם בצליליה ובמנגינת האותיות שלה; שפה המחברת תאולוגיה דתית עם דרשנות מתפייטת; שפה הרחוקה מאוד מעולמו של הפרולטריון המזרחי, או מעולמה של חברת הלומדים החרדית האשכנזית.

כלומר, עוד טרם מלחמת ששת הימים נוצרה

הדבר המעניין הוא המקום שתופסת טענת המתינות של חכמי ההלכה המזרחים במציאות הציונית-הדתית בת זמננו. במחקר האקדמי הענף בתחום זה בולטים חוקרים המגיעים מתוך עולמה של החברה הציונית-הדתית, שאף מזהים עם ניסיונות אקטיביים לשנותה

הבחירה הספרדית בנתיב החי, נאמר שם כי כל זה נכון "עד הדור האחרון שבו אנו עדים לאימוץ של סממנים אשכנזיים על ידי חכמים ספרדים".

אכן, החכמים שנבחרו לייצג את הגישה הזו בספר, עומדים במשימה, אך האם אפשר לאפיין את דרכם של "חכמי המזרח"? האם מדובר בשיטה "מזרחית", העומדת בניגוד לשיטה "אשכנזית"? האם אין בנמצא קטעים מקבילים המבטאים את אותם רעיונות גם בקרב חכמים אירופים? האומנם החכמים הספרדים הם יותר "חברתיים" מן האשכנזים? שאלות אלו עומדות במרכזו של ויכוח מחקרי.

עצם הלימוד והפרסום של תורת חכמי המזרח הוא חשוב מאוד מפני שהוא חושף עוד ועוד אופציות קיום יהודיות, ובהם וריאציות המתאימות יותר לקיום המודרני בימינו, כאן ועכשיו. הוא חשוב גם מבחינה תרבותית וחברתית מפני שהוא מציב דמויות להזדהות גם מקרב חכמי המזרח, ובכך מערער במעט על ההגמוניה התרבותית האשכנזית. אך לדעתי תהיה זו טעות להציג את המסורת הספרדית כגם שלם ואחיד התואם את אתגרי הזמן שאנו חיים בו. עלינו לזכור כי חכמי המזרח הם בני אנוש בעלי תגובות מגוונות, בדיוק כפי שהחכמים בכל המרחב המכונה "אשכנזי" אינם עשויים עור אחד, והם פיתחו עמדות שונות ביחס לאתגרי המודרנה.

זאת ועוד, תפיסת הספרדיות כמודל המתאים גם לחיינו היום עשויה לחסום את הביקורתיות הנוגעת לשמרנות העכשווית של הקהילות המזרחיות הדתיות. על פי הגישה הזו, המזרחיות האותנטית, זו שהתקיימה במרוקו או בבגדד, היא מודל הרלוונטי לקיום עכשווי, ולכן יש להישאר נאמנים למסורת זו כפי שהייתה. כך נוצרת זיקה בין "מזרחיות" ל"מסורתיות": מאחר שהמזרחיות היא צורת חיים והשקפת עולם הנענית לאתגרי המודרנה ורלוונטית לחיים היום, אפשר, ואף צריך, להיות נאמנים לה כפי שהיא, כלומר להיות מסורתיים. ובאמת, פעמים רבות דווקא אנשים המגדירים את עצמם "מסורתיים" יתנגדו לכל שינוי במנהגים הקיימים. בעיניהם המסורת היא קדושה, לעתים קדושה מכדי שיוכלו לקיים אותה על מלוא דרישותיה, אך ודאי שאין הם רשאים לשנותה.

דא עקא, שמסורת זו, על כל גדולתה וחשיבותה, לא התמודדה עם כל הבעיות העומדות על הפרק היום; כלפי אלו דרושות התמודדות חדשה ונטישה של מאפיינים מסורתיים מרכזיים. הדוגמה הבולטת לכך היא נושא מעמד האישה - בהלכה, בפולחן, ובחברה. דוגמה נוספת היא ההערצה והיעדר הביקורת כלפי הרבנים. עלינו לתת את הדעת לכך שהגישה ההלכתית האורתודוקסית-המודרנית התפתחה במחצית השנייה של המאה העשרים בעיקר בקרב הקהילות

התשתית המתבדלת של הציונות הדתית, לא בדור ההורים אלא בדור הילדים, "הצברים"; אלה אשר לכאורה משולבים ברמ"ח אבריהם בחברה הישראלית, כחלק בלתי נפרד מהגשמת האתוס של היהודי החדש, שגם שומר מסורת. ההיגיון הקהילתי-הדתי המתבדל, בצירוף מובחנות מעמדית הולכת וגוברת ובתוספת שפה דתית ייחודית, הרחיקו את הציונות הדתית מנקודת האמצע - אותה נקודת חיבור אידאלית בין חילונים לחרדים. בדיוק אל נקודת האמצע הזו מבקשת הציונות הדתית לחזור בעשור האחרון, וכחלק מתהליך זה היא פוגשת את המסורות ההלכתיות המזרחיות.

דתל"שים ו"תרבות זמן אמת"

כל זה במישור ה"פוליטי", אולם לצדו

האשכנזיות דווקא, בתחילה בארצות הברית ולאחר מכן בישראל, ואילו הקהילות הספרדיות, למרות פתיחותן היחסית, כמעט לא שינו דבר בדרכיהן. נדמה לי שהסיבה לכך היא בדיוק אותה זיקה חזקה בין "מסורתיות" ו"מזרחיות", והתחושה שבעיות כגון מעמד האישה הן בעיות של אשכנזים (או ליתר דיוק, אשכנזיות), "אך אצלנו המזרחיים, הכול בסדר".

חקר ההלכה הביקורתי וחקר ההיסטוריה הביקורתי מראה את גדולתן, אך גם את חולשתן של תופעות מן העבר. מה שאנו למדים מן המחקר הוא כי ההלכה היא כלי בידיהם של בני אדם, גדולים ככל שיהיו, הנתונים בתוך הקשרי תרבות של זמן ומקום. משום כך לעולם יהיה פער בין עבר להווה, בין מה שהיה פתרון במאה התשע-עשרה ובין צורכי המאה העשרים ואחת. כדי ליצור אלטרנטיבות לקיום היהודי-הישראלי בימינו עלינו לחפש במסורות השונות והמגוונות של העם היהודי את הכלים והתובנות אשר יעניקו לנו את ההשראה ואת היכולת להתמודד עם אתגרי ההווה, ומשום כך חשוב להפנות זרקור דווקא לחכמים ולמסורות שנדמה כי נשכחו או נזנחו. אך עלינו לזכור שבסופו של דבר האחריות לחיינו מוטלת עלינו, החיים כאן ועכשיו, ומשום כך אנו נדרשים גם לחדש ולשנות מדרכי העבר ולא לשקוע בנוסטלגיה לחיים מפוארים שהיו פעם.

אפשר למצוא שתי סיבות נוספות הנקשרות ביסודן אל מציאות הקהילה הציונית-הדתית בת זמננו, בעיר, בהתנחלות ובהתיישבות הכפרית: סיבה אחת נוגעת להתגוננות הדתית של הציבור הציוני-הדתי ובעיקר למקום שתופסים בציבור זה אלה המכונים "הדתיים לשעבר". אם בעבר תהליכים

מבקשת שפה הלכתית מרוככת ומתונה, וזו נדמית כמצויה במרחב החיים המזרחי, שלמרות תהליכי האורתודוקסיזציה שעבר, יודע לשמר את הציבור עם מי שהתחלן וכבר אינו שומר מצוות בהקפדה. עוד סיבה אפשרית נוגעת למה שאפשר לכנות 'תרבות זמן אמת' - התרבות המוכרת לרוב

החיבור "ילקוט יוסף"; חיבור שלא זו בלבד שההלכה כתובה בו בלשון פשוטה, אלא יתרה מזאת, הרב נוטה לכתוב בו בשפה בינארית - מותר ואסור. השפה הפשוטה, מתברר, היא מצרך נדיר בסביבה הרוויה בתאולוגיה ובאידאולוגיה, שלבני המעמד הבינוני שחיים בה אין זמן להתעמק יתר על

מה במקום? - תשאלו. אני אהיה קצת גזעני - אל תכעסו. בואו פעם לשמוע את הרב בבית הכנסת הספרדי ליד הבית שלי. נכון, גם שם אבקת ההרדמה של ערב שבת פועלת, אבל אין מה להשוות. דבש - הוא מספר סיפורים, הוא מדבר בשפה עממית, אני יודע אפילו על הקניות שלו בשוק מהדרשה שלו, הכול בצבע, עם ריח. ומה אתם חושבים, שאין עומק? אני יכול להגיד לכם שכמעט אחרי כל דבר תורה כזה אני מגיע הביתה עם משהו חדש, תכל'ס לחיים, אני אפילו מתפלל טוב יותר. וזה לא רק הכישרון שלו, זו הפשטות החודרת והעמוקה".

סיכום

הערכות הרבה בחברה הציונות הדתית לעולם ההלכה המזרחית היא חלק מהניסיון לחיפוש אחר קול חדש שמיוחסת לו פשטות, עממיות ומתינות. קו הדיון המרכזי במחקר הדתיות המזרחית מגבה בשנים האחרונות את הכמיהה הזו, ואף מציע לראות בה חלופה דתית הלכתית אותנטית לדפוסי האורתודוקסיה האשכנזית המוטמעת בתרבות ההלכתית החינוכית של ציבור הציונות הדתית.

ניסיון דומה אפשר למצוא בנוסחאות הנאו-חסידיות המקבלות מקום בניסוח מחדש של ההוויה הטקסטית ואף התורנית בחברה הציונית-הדתית בת זמננו. גם המסורות המזרחיות וגם המסורות הנאו-חסידיות נחוצות לחברה העוברת תהליכים של התגוננות דתית ומתמודדת עם מציאות

מתפתחת החברה הציונית-הדתית בעשורים האחרונים. אולם בכך לא תם ניתוח התופעה; למעשה, מה שנכתב כאן הוא רק בגדר ראשי פרקים הראויים להרחבה ולהוספה. למשל, ראוי יהיה להתייחס בעתיד גם לשימושים של אינדיבידואלים בדימויה של הדתיות

הדתיות המזרחית הנה מקור השראה להפיכתה של האורתודוקסיה המודרנית מגישה העמוסה באינטלקטואליזם הלכתי ואקדמי מורכב למשהו פשוט יותר, עממי יותר, ובלשון פופולרית - לשון חיי היום-יום הישראליים ולא זו של מאמר מלומד

מורכבת, כשחלקים רחבים ממנה עוברים מעולם חינוכי-למדני לשגרת עולמם של "בעלי הבתים". התוצאה היא הדמיה של מציאויות הלכתיות, ליטורגיות ורוחניות. אלה אולי אינן קיימות בפועל, אך הן בוודאי תורמות באופן פונקציונלי לריוח ולאורור המתחם האורתודוקסי והמעמדי שבו

המזרחית לבניית זהות אישית מובחנת בחברה המדגישה את דרך החיים הקולקטיבית. אף כאן נמצא כי לדתיות המזרחית מקום חשוב בניסיון להפוך מדגם הנתון לעניין מחקרי או מזהה עם מוצא מסוים, לחלופה מעשית במרחב החיים של האורתודוקסיה המודרנית בציונות הדתית.

התנהלות הלכתית וחברתית רכה. הרב עובדיה יוסף, הרב משאש, הרב עוזיאל והבן איש חי

הדת"לשים, אם נרצה, הם "המסורתיים החדשים". כדי לשמר את הקשר עמם החברה הציונית-הדתית מבקשת שפה הלכתית מרוככת ומתונה, וזו נדמית כמצויה במרחב החיים המזרחי, שיודע לשמר את הציבור עם מי שהתחלן וכבר אינו שומר מצוות בהקפדה

לדור הצעיר, שמוצא עצמו מחפש אחר שפה פשוטה וברורה יותר, פחות תאולוגית ויותר ישירה. תרבות זו מתבטאת למשל בתופעת שו"ת ה-sms. ישנה ביקורת רבה על צורת השו"ת הזו, אולם אין להתעלם מהמשמעות התעמולתית הרמוזה בה, כי ההלכה נגישה וישירה. הדבר דומה מאוד לדרך שבה התפתחה שיטתו ההלכתית של הרב עובדיה יוסף; החוקרים בשיטתו אמנם מתמקדים לא מעט בספרות השאלות ותשובות שלו, אולם לרוב ספרות זו מעניינת בעיקר את האינטלקטואלים שבבית המדרש. עבור הפועל, נהג ההסעות, מנהל החשבונות ועורך הדין, המבקשים אחרי יום עבודה את השורה התחתונה, פיתח הרב עובדיה יוסף באמצעות בנו, הרב יצחק יוסף, את

של חזרה בשאלה כללו פעמים רבות ניתוק בעל משקל אידאולוגי מהדת, הרי שהתופעה העכשווית של הדתיים לשעבר, "הדת"לשים", מלמדת לא אחת דווקא על שמירה של קשר חי עם חיי הקהילה הציונית-הדתית. זו יכולה לבוא לידי ביטוי לא רק בשמירה על מסורת מתוך היכרות איתה, אלא גם בבחירה במערכות חינוך ציוניות-דתיות, מתוך הכרה בהן כאיכותיות או כערכיות. הדבר מאוד דומה ליוצאי קיבוצים ביישובים קהילתיים, שחלקם שולחים את ילדיהם לחינוך הקיבוצי, שכן צורת החינוך הזו זכורה אצלם כאיכותית וערכית. הדת"לשים, אם נרצה, הם "המסורתיים החדשים". כדי לשמר את הקשר עמם החברה הציונית-הדתית

המידה; הם מחפשים את השורה התחתונה. בנקודה זו מדומה הדתיות ההלכתית המזרחית, בעיקר זו המזוהה עם הקו הענייני והתכליתי של רבנים כעובדיה יוסף, להוויה דתית פשוטה הקרובה אל עולמו של האדם הקטן, איש היום-יום. במובן זה הדתיות המזרחית הנה מקור השראה להפיכתה של האורתודוקסיה המודרנית מגישה העמוסה באינטלקטואליזם הלכתי ואקדמי מורכב למשהו פשוט יותר, עממי יותר, בלשון פופולרית - לשון חיי היום-יום הישראליים ולא לשונו של המאמר המלומד, המסוגר בהגדרות ומתרחק מאמירות מהותיות. דוגמה לצורך זה אפשר למצוא בתיאור הבא, שהתפרסם לפני שנים מספר בעלון בית כנסת פופולרי בקרב הנוער הציוני-הדתי: "לא משנה כמה קפה אני אשתה לפני התפילה, בערב שבת אני אנקר. נקודה. ואני שונא שזה קורה לי. וכאילו לא מספיק קשה לי, מגיע הרב, ובאמת מחילה מכבוד רב בית הכנסת שלנו, אני לא מתכוון חלילה לפגוע. שלא תבינו אותי לא נכון, אני חושב שדבר תורה ככה לפני התפילה זה אחלה, אבל למה ככה? את כל הראש גירדתי כדי להישאר ערני ואז מגיעים דברי תורה כבדיייים..."

ללמוד,
לפרש,
ליצור
לשתף
אתר
מדרשת-
בית מדרש
ברשת

אתר מדרשת הוקם על ידי 'רשת בתי מדרש בישראל', במטרה להציע לכל אדם בכל מקום דרך פשוטה וידידותית להכיר את התרבות היהודית ולהתחבר אליה.

מדרשת הוא אתר למפגש פתוח וחופשי בו מוזמנים לומדים ומלמדים בחברה הישראלית ובעולם היהודי לקחת חלק בשיח היהודי-הישראלי העכשווי.

הכלים הטכנולוגיים המתקדמים מאפשרים למדרשת לחבר כל אדם וכל קהילה אל התרבות היהודית העתיקה והחדשה, בדרך אישית, פשוטה וחוויתית.

הכלי האינטרנטי של מדרשת מביא את הידע, הניסיון והתובנות שרכשו לומדים אחרים לפתח ביתם ולשולחנם של כל אחד ואחת, ומאפשר להם ללמוד ולהכיר מקרוב את נושאי העומק של התרבות היהודית, מנקודת מבט אקטואלית.

המבנה הפתוח של האתר יוצר מפגש שוויוני של דעות, גישות ופרשנויות, מאגר עשיר של קולות שמתוכו יכול כל אחד לבחור לעצמו את הקול המתאים לו ודרכו הוא יכול להשמיע את קולו שלו.

הלימוד הפתוח, המגוון והמודולרי של אתר מדרשת, מאפשר לכל אדם להמשיך את הדיאלוג הפרשני הבין דורי.

הצטרפו לבית המדרש הפלורליסטי הגדול ברשת האינטרנט:
<http://midreshet.org.il>

"שפת אם"

בין פמיניזם דתי לפמיניזם מזרחי

רבות מן הנשים המזרחיות חשות קשר עמוק ליהדות ומנהלות אורח חיים מסורתי, ואולם בתנועה הפמיניסטית המזרחית נושא זה אינו בא לידי ביטוי. לכן החליטה דפנה חורב להקים בית מדרש המיועד לנשים מזרחיות, ובמרכזו עומדות נשות הקהילה המבוגרות, הלומדות בצוותא עם נשים צעירות על סוגיות בחינוך יהודי

דפנה חורב

צורות דיכוי בלתי תלויות, אך הן מקושרות זו לזו, ויחד הן יוצרות חיבור סינרגטי - דהיינו, סכום הגדול משני מרכיביו.

כפי שכותבת דהאן-כלב, הפמיניזם המזרחי בארץ עוסק כיום בפוליטיקה של נשים מזרחיות, קרי, באיתור הכוחות השולטים בנשים מזרחיות וחוסמים אותן, ובמצאת הדרך שבה הן יוכלו להשתלב בספרה הציבורית. מאבקן של הפמיניסטיות המזרחיות הוא על מוקדי כוח, על משאבים שאינם מוקצים להן באופן שווה, ועל השתתפות מלאה בעיצוב החיים הציבוריים בישראל - השתתפות שנמנעת מהם כיום. אך כפי שטענתי כבר בעבר,³ ישנו ממד בעייתי בפמיניזם המזרחי הזה (המיוצג בעיקר בפעולתה של תנועת "אחותי"); שכן רבות מן הנשים המזרחיות מנהלות אורח חיים מסורתי (חלקן אף מנהלות אורח חיים דתי), והקשר שלהן לדת היהודית הוא משתנה משמעותי בחייהן - ואולם בתנועה הפמיניסטית המזרחית נושא זה כלל אינו עומד על סדר היום. התנועה עושה עבודה חשובה בקידום של הנשים המזרחיות, אך במקביל לעיסוק במדיניות הכלכלית-החברתית ולדאגה לשיפור התנאים החומריים של הנשים המזרחיות, יש לתת את הדעת גם לתחום הערכי-היהודי ולתחומי התרבות וההשכלה, ולהשקיע מאמצים גם בהם. השקעה בתחומים אלו ישפיעו על חיי הנשים ומשפחותיהן בטוח הקצר והארוך.

בשיח הפמיניסטי ובשיח המזרחי כשדות שיח ביקורתיים ישנו שימוש רב, עד כדי אינפלציה, בשורש דכ"א: דיכא, מדוכאת, דוכאו, דכאני וכו'. אני מסכימה לגמרי עם הטענה שנשים חיו (וחיות עדיין) במציאות פטריארכלית,

ושההגמוניה האשכנזית בארץ לא הקלה על חיי המזרחיים. אך אם אנו רוצות לחולל שינוי משמעותי בחייהן של נשים מזרחיות, כדאי להוסיף עוד נתיב פעולה לצד הביקורת על הדיכוי, ולהתחיל דווקא ממקום הקיים ממילא בחייהן של אותן נשים - להחזיר עצמאות, כוח ופמיניזם דרך לימודי יהדות. זהו שינוי אורגני המחובר למציאות, לבית ולמשפחה. שינויים אמיתיים ועמוקים אינם נעשים רק באמצעות מהפכות גדולות ופעילות פוליטית הדורשת משאבים נפשיים וזמן רב מחוץ לבית. ילדה שתיחשף לאמה הלומדת ולוקחת אחריות לעולם הערכי והרוחני שלה ושל משפחתה, תגדל אחרת ותעצב אחרת את ביתה ואת הדור הבא.

אכן, בפועל רוב הנשים המזרחיות מקיימות קשר רציף עם העולם היהודי וערכיו יותר מאשר עם הפמיניזם ומושגיו. קשר זה מתקיים בשני מישורים: במישור הפנימי זהו קשר רגשי אינטואיטיבי, הנוגע לערכים יהודיים מופנמים שאינם מומשגים, ובמישור החיצוני - חייהן נעים ומתנהלים על פי מעגל השנה היהודי (שבתות ומועדים), ועל פי מעגל החיים היהודי (ברית מילה, שמחת בת, בר/בת מצווה, חתונה, לווייה). ישנן תכונה רבה והתכוונות סביב שני מעגלים אלו, שבהם הנשים הן האמונות על העשייה, ההכנה וההיערכות לקראת הטקסים. הבעיה היא כמובן שהקשר של הנשים לציר המשמעותי הזה בחייהן הוא בעיקרו טכני ועקיף, והוא מתווך על ידי הגברים. באמצעות הגבר החוזר מבית הכנסת או משיעור ביהדות, מתבשמת המשפחה, ובייחוד האישה מן הידע שרכש ומן החוויה שעבר. המצב האידיאלי בעיניי

הוא שנשים יהיו אקטיביות הרבה מעבר למישור ההיערכות בבית, ויהיו מסוגלות להעניק תוכן, מילים ומשמעות לעולמן היהודי באופן בלתי אמצעי - לא רק דרך הגבר (בייחוד כיום, כשישנן נשים רבות המנהלות חיים בלא גבר), לא רק דרך עשייה טכנית, ולא בדרך של התרפקות פסיבית ונינוחה.

בשנים האחרונות יותר ויותר נשים השייכות לאלטיטה (האשכנזית ברובה) בחברה האורתודוקסית יוצאות נגד ההדרה שלהן מתחומים ביהדות שהוגדרו גבריים, ומשיגות דריסת רגל ופתחון פה ולב בעולם היהדות. בעקבות נקודת המבט הנשית והקריאה המחודשת קיבלו הטקסטים והטקסים היהודיים ניחוחות וגוונים נוספים - עולם היהדות הועשר, וכך גם עולמן של הנשים שעסקו בכך. הגיע הזמן שהנשים המזרחיות, הבאות מעולם תודעתי אחר ומשכבה חברתית אחרת, יוסיפו את הגוון ואת נקודת המבט הייחודית שלהן לתרבות היהודית ולשיח הישראלי; אותו לימוד יעניק פירוש מחודש לחיי הנשים - הלימוד יאפשר ביטוי אישי, יעודד יצירתיות וישפר את הדימוי העצמי ואת ההכרה בערך העצמי.

חברות לומדות בקטמונים

באותו כנס של "קולך", שהתקיים בשנת 2000, פניתי לרבנית מלכה בינה, מייסדת ומנהלת מת"ן (רשת מכונים תורניים לנשים), והצעתי לה לפתוח בית מדרש לנשים מזרחיות בקמפוס החדש של מת"ן בשכונת הקטמונים. כך נולד

אם אנו רוצות לחולל שינוי משמעותי בחייהן של נשים מזרחיות, כדאי להוסיף עוד נתיב פעולה לצד הביקורת על הדיכוי, ולהתחיל דווקא ממקום הקיים ממילא בחייהן של אותן נשים - להחזיר עצמאות, כוח ופמיניזם דרך לימודי יהדות

בית המדרש חל"ק שם שמורכב מראשי התיבות "חברות לומדות בקהילת קטמונים", וגם מבטא את הרצון להשתתף בעולם של לימוד תורה.

הדרך להקמת בית המדרש לא הייתה קלה.

התחלתי לפעול בלא היכרות מוקדמת עם תושבות השכונה, עם פעילים בה או עם עבודה קהילתית מסוג זה. היו לי כנראה אומץ, תמימות ונחישות של אישה צעירה. הדפסתי מודעות ותליתי אותן ברחבי השכונה - בתחנות אוטובוס, בלוחות מודעות, במקוואות ובבתי כנסת. לאחר כשנה הצטרפה אליי למשך שנה עידית כהן, שותפה מסורה ומשקיעה, ואז גם "תפסנו אומץ" וחילקנו פליירים ברחובות, ליד סופר עדיקא ואפילו הקשנו על דלתות בשכונה כדי לתת פלאייר ולהסביר על התוכנית.

ואכן - בית המדרש קם והפך למציאות, ובמשך שש שנים פעל בשכונה (בתחילה בתמיכת מת"ן ולאחר מכן בתמיכת "ממזרח שמש - מרכז למנהיגות יהודית חברתית"). קבוצת הלומדות הייתה מגוונת: נשים בגילים 19-70, נשואות ורווקות, עובדות או לומדות, דתיות, מסורתיות וחילוניות, עם רמת השכלה מגוונת.

בשנים הראשונות למדנו על נשים בתנ"ך ובהיסטוריה היהודית. התחלנו באופן קבוע בהיכרות בסיסית עם הטקסט התנ"כי (רוב הלומדות לא למדו תנ"ך מימי התיכון), ובהמשך גם עם מדרשים, גמרא וספרות. במהלך השנה נחשפנו לדגמים שונים של נשיות ונשים במקורותינו, בחנו אפשרויות שונות של סיפורי חיים ובחירות נשיות מגוונות, וניסינו לברר איפה כל אחת מאיתנו נמצאת בסיפור הזה. הלימוד העלה שאלות כגון: איזו מין אישה אני? ומה זה בכלל להיות אישה? נגענו גם בחלקים פחות מדוברים ופחות נגישים: בפחדים, בחולשות, בכמיהות ובחלומות של הדמויות הנשיות מהתנ"ך ושלנו. ניסינו לשמוע את קולן של אמהותינו באמצעות קולנו ואת קולנו בעקבות אמהותינו. באמצעות המפגש עם סיפורי החיים של הדמויות הנשיות מההיסטוריה שלנו עברנו

Lalla Essaydi

איתן ודרך תהליכים. בשנים הבאות בבית המדרש למדנו גם על סוגיות חברתיות בפרשת השבוע ובפרקי אבות.

הנשים בבית המדרש שיתפו זו את זו בגילוי לב. הן עברו תהליך משמעותי ביותר של העצמה אישית, נשית ויהודית. אחדות מהן סיפרו כי הן החלו לומר דברי תורה בארוחות שבת בבתיהן ולהשתתף בשיח סביב דברי תורה שהתקיים בין הבעל לילדים בשבת. הן חוו חוויות שונות שנתנו להן תחושה שהתורה היא גם שלהן, לפחות כמו שהיא של הגברים שמסביבן - אם לא יותר.

התגובות לבית המדרש שהנחיתי הוכיחו לי את הצורך העז של נשים בהענקת ממד רוחני לחייהן (בלי הכרח לאמץ אורח חיים הלכתי ברור); ממד שהקרין גם על מעמדן בביתן פנימה ועל מעמדן בחברה. כאמור, הדרך לגעת בנשים מתוך בית המדרש יוצאת מתוך ההנחה שהפוליטיקה אינה חזות הכול;

פמיניזם ומסורת

החוקרת ד"ר הנרייט דהאן-כלב טוענת כי מה שקרול גיליגן עשתה לחשיבה הפטריארכלית, עשה אדוארד סעייד להגות האירופוצנטרית:² לפי הניתוח של גיליגן, במהלך ההיסטוריה המערבית תפסו פסיכולוגים, פילוסופים ואנשי רוח את האישה כבעלת יכולות מוסריות נחותות מאלה של הגבר; לפי הניתוח של סעייד, הציביליזציה המערבית תפסה את האוריינט כבעל נחיתות מוסרית ביחס לאירופיות. בצומת בין שני אלה ניצבת האישה הערבייה, ובכלל זה האישה המזרחית, ששייכת לשתי הקטגוריות: "אישה" ו"אוריינט". דהאן-כלב מרחיבה בעניין הדיכוי הכפול שנשים מזרחיות חוות: אלו אמנם שתי

תניה צ'יפמן היא עובדת סוציאלית קלינית; מטפלת ב"מרכז תמר" לנפגעות תקיפה מינית בירושלים.

ייחודן של הרוח והרוחניות הוא חוסר האינסטרומנטליות שלהן - תכליתן נמצאת בהן עצמן, בעושר שהן מעניקות לנפש.

החלום: רשת בתי מדרש לנשים מזרחיות

בעקבות הצלחת בית המדרש בקטמונים גיבשתי לי חלום - הקמת רשת בתי מדרש לנשים בשכונות ובעיירות הפיתוח. בתי המדרש אלו לא יפעלו על פי הדגם של בתי המדרש הקיימים או כמו אלו הפורחים בארץ לאחרונה - לא בתי המדרש הגבריים ולא בתי המדרש הנשיים לגוניהם (בעלי גוון למדני הלכתי, כיוון חסידי, או עם אוריינטציות דתיות שונות), לא כמו בתי המדרש הפלורליסטיים,

וכמובן לא כמו מועדוני "לאישה" בשכונות, המספקים בעיקר הרצאות מפי קוסמטיקאיות ותזונאיות. בתי המדרש לנשים בשכונות ובעיירות הפיתוח יהיו בין-תחומיים. יהיה בהם לימוד מקורות יהודיים וכלליים, ויינתן מקום לפרשנות אישית, נשית, חווייתית ויצירתית. בבתי המדרש נעסוק בחווייה היהודית-הדתית של האמהות והסבתות שלנו; נתעד, נחקור ונעבד את תרבות הבעל-פה הנשית - תרבות בלא קול ובלא ספרים; נלמד טקסטים כלליים ויהודיים שכתבו רבנים ויוצרים יוצאי ארצות האסלאם.

בבתי המדרש הללו יילמדו נושאים חברתיים, והלימוד יהיה מכוון לעשייה חברתית. גבולות בתי המדרש לא יהיו כתליו או שולי דפי

בבית המדרש יושבות רביעיות של נשים ולומדות יחד - שתי נשים צעירות בשנות העשרים או שלושים לחייהן, ושתי נשים מבוגרות שהיו יכולות להיות הסבתות של הצעירות. הנשים לומדות ומדברות יחד על סוגיות של חינוך יהודי וערכי: על חינוך של אם מול חינוך של אב, על אמהות ובנות, על צדקה

חוה זילברשטיין

המקורות שיילמדו אלא המצב והמציאות בחוץ. הם יהיו חממה ומוקד רוחני למחשבה ולעשייה בסביבה, והנשים הלומדות ישפיעו על מצב החינוך והתרבות בשכונה או בעיירת הפיתוח שהן גרות בהן, ויפעלו למען נשים אחרות באזור הסובלות ממצוקה כלשהי ולמען אחרים הזקוקים לעזרה.

במקום שיש חלל, מי שנכנס לתוכו הוא שקובע מציאות ומנחיל תודעה. בפועל, זרמים דתיים כגון ש"ס, שהמזון הרוחני שהם מציעים לנשים בשכונות ובעיירות הפיתוח אינו מתאימים לאוכלוסייה זו, הם המצליחים כיום לתקוע יתד ולהשפיע על חיי נשים רבות ועל משפחותיהן. אך עם כל הביקורת על התכנים ועל מתוכי הידע הללו, אי אפשר להתעלם מכך שהנשים הלומדות במסגרות אלו מקבלות יחס, ערכים, העצמה וכוח (גם אם מדובר בכיוון שאפשר לחלוק עליו). הצלחתם של גורמים אלו נובעת מהשקעתם בתחום הרוח, מהתמסרותם לעניין ומהסתכלותם על הנשים ועל תרבותן בגובה העיניים.

בית המדרש "שפת אם"

בהמשך הדרך, בעקבות השתתפות בתוכנית "תהודה" למנהיגות יהודית (מבית "קולות" ומדרשת אורנים), התפניתי להגשמת החלום. לאחר מחשבה רבה הבנתי כי ברצוני לבנות מודל אחר לעבודה בתחום לימוד תורה לנשים, והתחלתי בפיתוח בית מדרש שבו לא רק הטקסט הנלמד עומד במרכז, כפי שמקובל בעבודה עם מקורות יהודיים, אלא נשים - דווקא נשים מבוגרות. הנשים המבוגרות במושבים המזרחיים הן משאב יקר, ייחודי וחד-פעמי, שאפשר ללמוד אותו כתורה שבעל-פה. מדובר בנשים שחיו בגלות בארץ ערבית, עלו ארצה, גידלו וחינכו כאן ילדים עם כל קשיי ההגירה, הקליטה וההסתגלות, ולפי תפיסת חינוך קצת אחרת, ובמבחן התוצאה - בדרך כלל הן הקימו משפחות לתפארת. המטרה של בית המדרש הייתה לשמר את התורה שלהן - תורת החינוך ותורת יחסיהן עם האדם והאל - ולבחון יחדיו מה מתורתן מתאים למציאות כיום ומה לא רלוונטי לנוכח אתגרי הדור הזה. מודל בית המדרש שפיתחתי נקרא "שפת אם"; זהו בית מדרש בין-דורי המיועד לנשים מקהילה אחת ועוסק בסוגיות בחינוך יהודי וערכי. בבית המדרש מתרחשים לימוד והתחדשות בקרב נשים, לצד קשר ושמירה על הרצף המסורתי הקהילתי.

הלימוד בבית המדרש נפתח בכל פעם בלימוד

משותף במעגל. לאחריו יושבות רביעיות של נשים ולומדות יחד - בכל רביעייה שתי נשים צעירות, בשנות העשרים או שלושים לחייהן, ושתי נשים מבוגרות, שהיו יכולות להיות הסבתות או האמהות של שתי הצעירות. הנשים לומדות ומדברות יחד על ההתמודדות אז והיום בסוגיות של חינוך יהודי וערכי: על חינוך של אם מול חינוך של אב, על אמהות ובנות, על צדקה, ועוד.

עבור המבוגרות זוהי חוויית לימוד ראשונית - כשהן היו צעירות, לא היה מקובל שנשים ייצאו בערב ללימוד תורה. בשבילן זו גם הזדמנות להכיר את הנשים הצעירות שהן פוגשות בבית הכנסת ולשוחח איתן באופן משמעותי יותר. בשביל האמהות הצעירות זו הזדמנות ראשונה להיחשף לעולמן של הנשים המבוגרות במושב, לנוח ממירוץ החיים התובעני ולחשוב על סוגיות רלוונטיות בחינוך היהודי והערכי של ילדיהם, וללמוד תורה במתכונת בית-מדרשית.

כך, למשל, אמרה ליאת, אם לארבעה ילדים, שלמדה בבית המדרש "שפת אם" במושב בית הגדי: "היום, כשאני רואה את אותן מבוגרות, בשבילי המושב זה כבר לא רק לומר שלום, אלא זה כולל נשיקות ו'מה שלומכן'. אני אחת שמשתתפת בכל מיני סדנאות של הגשמה והעצמה, אבל בית המדרש הזה היה ייחודי... זו הייתה חוויה לראות את הנשים המבוגרות, איך הן מנתחות שירים ומדרשים ומדברות על העבר שלהן...". במהלך המפגשים הנשים הצעירות מגלות שהן לא הראשונות שמנסות לשלב עבודה ובית; הנשים המבוגרות הלומדות עמן גידלו עשרה ילדים בממוצע ובמקביל גם החזיקו משק חקלאי. יחד הן דנות מה מירושתן הרוחנית של המבוגרות מתאים לתקופתנו ולאתגרים החינוכיים שהאמהות הצעירות מתמודדות איתן, וגם - מה התאים לתקופתן ואינו רלוונטי כעת.

עד כה התקיימו בתי מדרש של "שפת אם" בהצלחה רבה במושבים שרשרת, בית הגדי ושובה שבמועצה האזורית שדות נגב (זאת בין השאר בתמיכתן של הקרן החדשה לישראל וקרן קמניגס). את המפגשים בבית המדרש אני מקליטה, ובכוונתי להפוך את השיחות הבין-דוריות לחוברת לקהילה, ובעתיד לאגד את החוברות לספר. החלום שלי הוא שלצד הספרים הרבים שרבנים גברים כתבו על חינוך יהודי, תהיה מונחת גם המשנה של הנשים הללו, שהחינוך שלהן הצליח גם בלי הרבה כלים מערביים וספרי פסיכולוגיה. בעיניי נכון יהיה ללמוד מהן, ולא רק מטקסטים שכתבו

רבנים אשר סגרו את הדלת כדי שיהיה להם שקט לכתוב הגיגים על חינוך.

"הנשים הגדולות" והנשים הצעירות

בחייהן של נשים מזרחיות רבות במושבי הפועל מזרחי בדרום אני רואה סיפור של גבורה וכוח. בדרך כלל כך גם רואות אותן הנשים המזרחיות, בנות הדור השני. במקומות אלו האתוס ביחס לנשים המבוגרות הוא של עוצמה ועמידה בגבורה בקשיים גדולים. "הנשים הגדולות" שעלו ארצה והיו שותפות לבניית המדינה (במושבים - החזקת המשק החקלאי לצד עיסוק במלאכת גידול ילדים, ובעיר - שותפות לפרנסה), בנו משפחות גדולות וטובות בתקופת הקמת המדינה ואחריה, בתנאים קשים ובלו אמצעים מרובים. היה עליהן להתמודדות עם קשיי ההגירה ועם מציאות משפחתית פטריארכלית (בדרך כלל), אך הן לא נשברו ולא שברו אותה, והצליחו לגדל את ילדיהן בשפע רגשי ורוחני. הנשים הללו לא התעכבו ולא הדגישו את דיכויין הכפול - כנשים וכמזרחיות - אלא היו עסוקות בבנייה. במבט ביקורתי אפשר לטעון שהן "התחבקו" עם ההגמוניה המדכאת, אך אפשר להתבונן על כך אחרת ולראות כיצד למרות הדיכוי הן לא נכנסו לדיכאון, אלא בחרו בעמדה יוצרת וחיובית (אינני רוצה לעשות אידאליזציה - מובן שהיו מקרים שבהם "הנשים הגדולות" לא עמדו בנטל המציאות).

בבית המדרש "שפת אם" אנו ממשיגות ומציפות את מה שהנשים המזרחיות הצעירות עושות ממילא בחייהן - הימצאות בדיאלוג עם שני העולמות: עם המודל הישן, הנשי והמסורתי-יהודי, ועם המודל המודרני והפוסט-מודרני החדש. נשים אלו אינן "זורקות" את המודלים הישנים ואינן מוותרות על המודלים החדשים; משני המוקדים האלו הן שואבות עוצמה וכוח. בדרך כלל הן בוחרות שלא להיקרע ולהיתלש מהמסורת היהודית ומהדור הנשי הקודם, אלא לשמור על מסגרת משפחתית וקהילתית (גם אם לעתים במחיר אישי כבד). גם כאשר הנשים הצעירות מביטות לאחור, המאפיין את יחסן הוא מבט שאינו רק ביקורתי, מאשים ובא חשבון עם העולם הפטריארכלי וההגמוניה האשכנזית - אלא מבט שיש בו גם התרפקות על העבר ולמידה ממנו, והרבה חסד. התהליך שהלומדות הצעירות עוברות הוא דינמי: הן מתקרבות ומתרחקות, לוקחות וזורקות, וכמו ה"אמהות הגדולות" - הן אינן ממהרות להרוס. דרך פעולה זו, המקובלת פחות בפמיניזם

הישראלי, מכניסה עוד מילים למילון השיח הפמיניסטי, כמו: בחירה, עוצמה, התמודדות וכוח, ומבטאת נרטיב נוסף ולא מוכר של הנשים המזרחיות המבוגרות.⁴

לצד יוזמת בית המדרש "שפת אם" צמחו פרויקטים נוספים הקשורים ללימוד תורה ולנשים מזרחיות באזור מגוריי בדרום. מדי שנה, לקראת יום הכיפורים ושבעות אנו מארגנות בשיתוף המועצה האזורית "שדות נגב" ומכללת "חמדת הדרום" יום שכולו תורה לנשים" ביישוב מעגלים. מאות נשים משתתפות בלימוד הזה לאורך כל היום והערב. כמו כן, מדי ראש חודש מתקיים שעור לנשים בהנחייתי. בשנה שעברה חידשתי חג תוניסאי נשי המתקיים בראש חודש טבת - ערב מיוחד לכבוד "עיד חאע אלבנת", חג הבנות. את החג הזה נהגו הנשים התוניסאיות לציין לזכר יהודית ממשפחת מתתיהו החשמונאי. תוכנית הערב כללה שיעור על דמויותיהן של יהודית ושל חנה בת מתתיהו, ואחריו סעודה חגיגית. יום זה, שנקבע לזכר הגבורה היהודית הנשית של דמות היסטורית ומזכיר את חלקן של הנשים בנס חנוכה, מזכיר לנשים שחוגגות אותו בכל דור את כוחן והעוצמה הגלומה בהן. זוהי דוגמה לשימוש שאפשר לעשות בדמויות נשיות מהעבר היהודי כדי להביא לקידום ולהעצמה של נשים. כאמור, זה הדבר העיקרי שאפשר ללמוד מבתי המדרש האלו - לצד הפעילות הפמיניסטית הדתית הקלאסית ישנה חשיבות לפיתוח מודלים נוספים המתחשבים במבנה התרבותי והחברתי שהנשים חיות בו. במודלים אלו נעשית ההתחדשות לצד שמירה על קשר ועל רצף המסורת הנשית והיהודית.

^[1] להרחבה על כך ראו מאמרי ב"דעות-עמדים", גיליון 13, 2002
^[2] "האחרות של האחרים- נשים מזרחיות", בתוך: גיא אבוטבול, לב גרינברג ופנינה מוצפי-האלר (עורכים), קולות מזרחיים- לקראת שיח מזרחי חדש על החברה והתרבות הישראלית, ישראל, 2005.
^[3] ראו מאמרי "לנשוף קצת רוח בחברה - נשים מזרחיות, יהדות ואחות", בתוך החוברת "פמיניזם מזרחי", הוצאת צ"ח- תא סטודנטים לצדק חברתי, 2002
^[4] לאחרונה התוודעתי לגישות בפמיניזם בעולם הערבי-מוסלמי (הידוע בייחודו) הדומות לגישתי שהוצגה לעיל; הנשים בעולם זה אינן יכולות להתנתק מן המסגרת המשפחתית-מסורתית, ואף אינן רוצות לוותר עליה. הן אינן מערערות על המבנה החברתי הקיים, ופועלות מתוך שיתוף פעולה עם הגורמים המסורתיים, גם אם הן דוחות אותם (ראו Paldar Parvin,Women and the Political (Process In Twentieth-Century Iran, England,1995). הן רואות במשפחה דבר הכרחי שהן אינן יכולות לאבד אותו תוך כדי פעילותן; הן מעוניינות לפעול לקידום זכויותיהן בלי לאבד את מסגרת השייכות המשפחתית שמעניקה להן הנגה וכבוד (Afshar Haleh, Islam And Feminisms: An Iranian Case Study, England, 1998).

נסיון לשלול את הגלות. דמות היהודי החדש

הניתוח שהצגנו - לא זה היה המקרה; לא מדובר היה בהעצמת האשכנזיות אלא במרד בגלות. בשל כאב הפצע לא נעשתה ההבחנה הזו, ועל כן לא התקיים המרווח המאפשר לבחון את הסוגיה בשיקול הדעת והלב. הניתוח השגוי הוסיף כאב במקום לא מתאים, ובכך גרם לסיבוך הטראומה.

מכאן עולה כי השיבה לתפילה המזרחית - על פיוטיה וניגוניה - אותה אנו רואים כיום, היא אינה מקבילה לתפילה ה"ציונית דתית" ה"אשכנזית", אלא שיבה לנוסח האבות הגלותי. השאלות הנוגעות למהלך זה אינן

נוסח התפילה נתפס ככפייה כוחנית של הזהות האשכנזית על הזהות המזרחית וכהשתקת קול התפילה המזרחי. אך לא זה המקרה - לא מדובר היה בהעצמת האשכנזיות אלא במרד בגלות. בשל כאב הפצע לא נעשתה ההבחנה הזו, ועל כן לא התקיים המרווח המאפשר לבחון את הסוגיה בשיקול הדעת והלב

עוסקות במתח שבין אשכנזיות וספרדיות, אלא במתח שבין הגלות לשלילתה: האם נכון בעינינו לחזור לבתי הכנסת שבגלויות השונות, על גוניהן? עד היכן השיבה הראויה בעינינו - עד למבטא? עד למלבוש?

פצעים תולדת החילון

הציונות הייתה רק חלק מתופעה רחבה יותר של חילון (על אף שכמובן אין חפיפה בין שתי התופעות: יש שמימשו את החילון באופן לא ציוני). החילון שבציונות הביא לא רק לשלילת הגלותיות שבדת היהודית, אלא לשלילת הדת באופן גורף. הדתיות כולה - על האמונה באלוהים ועל המחויבות ההלכתית - נעקרה מהשורש הן על ידי חילונים ציונים והן על ידי חילונים שאינם ציונים. הציונות הדתית התיימרה להציג את עצמה כציונות שאיננה חילונית, אך לאמיתו של דבר, בהכילה את הציונות היא הכילה גם

ישראלית (הרב קוק, עם המושג "תורת ארץ ישראל", ומאוחר יותר הרב עובדיה יוסף, על ידי ביטול הלכות גלותיות בפני הלכות מרן הארץ-ישראליות), אבל במבחן החיים שמירת ההלכה משמרת את הזהות ה"גלותית". מאידך גיסא, הצד הציוני שבציונות הדתית הביא לתופעות עמוקות של שלילת הגולה: מבטא הלשון הומר במבטא (ספרדי!) שנתפס כמבטא ארץ-ישראלי "צברי" (ביטוי מומצא, שהרי לא היו אלה ילידי הארץ שדיברו כך, אלא עולים שהמציאו את שפתם), וגם מלבושי הגלות הומר במלבושים "ארץ-ישראליים". אפילו אל בית הכנסת הגיעה מגמת שלילת הגלות: מ"הפסקול" של התפילה הוסר כל מה שנתפס כגלותי - הפיוטים, החזנות ומכירת העליות. אילו היה עולה חזן ו"מתחזן" בנוסח מסורתי בבית כנסת ציוני-דתי טיפוסי, הוא היה זוכה להתנגדות עמוקה. לדעתי פשר ההתנגדות הזו הוא שלילת הגלות.

גם ההלכה עצמה לא ניקתה מהתנגשות הזרמים. מצד אחד, היא נותרה על עומדה, מכוח המגמה הדתית שבציונות הדתית. מצד אחר, העובדה שבדורות הראשונים תפקדו הקהילות הציוניות בלי רב, הווייתור על מרכיב רחב מעולם המנהיגים, שינוי במגמת ההפרדה בין גברים לנשים בניגוד למסורת ההלכתית, ועוד - כל אלה יש בהם ביטוי למגמת שלילת הגולה בציונות הדתית. בסופו של דבר, ה"יהודי החדש" איננו רק הציוני החילוני - גם הציוני הדתי היה יהודי חדש ביחס לאביו ולסבו הגלותיים.

סוגיית התפילה ובית הכנסת חשובה במיוחד לענייננו. מחוללי השינוי בבתי הכנסת באו מקהילות "אשכנזיות" מזרח-אירופיות, ועל כן חוללו את השינוי ביחס לתפילה ה"גלותית" שאליה היו רגילים - נוסח אשכנז או נוסח "ספרד" החסידי. בתודעתם, הם לא יצרו שימור של המסורת האשכנזית, אלא ההפך הגמור: דחיקת המסורת הזו לטובת נוסח "ארץ-ישראלי". כשציונים דתיים מזרחים הצטרפו לבתי הכנסת או למוסדות החינוך האלה, הם המירו את נוסח עדות המזרח בנוסח המקובל בהם. גם במוסדות החינוך של הציונות הדתית התקבל הנוסח הזה. לימים, כשהתפוצצה מורסת האפליה נגד המזרחים, היה נוסח התפילה ביטוי לכאב האפליה. הוא נתפס ככפייה כוחנית של הזהות האשכנזית על הזהות המזרחית וכהשתקת קול התפילה המזרחי. אך לאור

"אדברה וירווח לי"

ניסיון "לרווח" את טראומת המזרחיות

כאב האפליה של בני עדות המזרח במדינת ישראל ובציונות הדתית מנע עד היום דיון ביקורתי ומדוקדק בפצע זה. כיום, כאשר מתאפשרת ראייה מורכבת יותר, ניתן לעשות אבחנות מדויקות ולגלות כי לא כל מה שנחשב לאפליה הוא אכן כזה. לפעמים לא שאלת המזרחיות עומדת על הפרק אלא סוגיות בוערות אחרות, כמו גלותיות מול צבריות, דתיות מול חילוניות, ורציונליזם מול מאגיה

משה מאיר

הקורבן, אכן מוסיף להיפגע באותו אופן, או שמה באופן אחר. גם כאן ההכרה בהבדלים היא תנאי הכרחי לשינוי ולריפוי; שלישית, הפצע הטראומטי אינו מאפשר להבחין בין עוול שאסור היה לו להיעשות ובין כאב שהוא תולדה של מעשה או תהליך חיובי. בטראומה הכול כואב, ולכן הכול שלילי. חלק מתהליך הריפוי הוא "ריווח" הכאב והאפשרות לבחון ולהבחין בין סוגיו השונים. מאמר זה יוצא מתוך נקודת הנחה (שאפשר לחלוק עליה) לפיה אנחנו נמצאים בנקודת זמן שמאפשרת ומחייבת לגעת בפצע של המזרחיות ולהבחין בו הבחנות שונות; להכיר מה צריך תיקון ומה הוא דווקא תולדה של תיקון ואין לשנותו. מפתא אופיו הטראומטי של הפצע, אני מניח שטיפול כזה יכול לגרום לכאב ולכעס, אך אני מאמין שהוא נדבך בדרך לריפוי. לצורך ההבחנות הללו נחלק את מחוללי פצע הטראומה המזרחית לשלושה מרכיבים, אם כי במציאות הם בלולים זה בזה: א. האפליה, ב. תולדת הציונות, ג. תולדת החילון.

האפליה

אפליה היא ההנחה כי לא כל בני האדם שווים; יש השווים יותר ויש השווים פחות. זוהי רעה חולה המלווה את האנושות לאורך כל ההיסטוריה. בצורתה הפרימיטיבית היא עשויה להתחיל מצבע, מההנחה שלבן הוא יותר משחור, ומשם להתגלגל למושגי כוח - אם אני חזק יותר, משמע שאני שווה יותר (כוח יכול להיות כוח פיזי, כוח של רוב מול מיעוט, של ותיקים מול חדשים,

וכו'). האפליה יכולה להגיע גם למושגים של רוח, להנחה שתרבות מסוימת גבוהה יותר מחברתה. אפליה היא תופעה אוניברסלית, והיא התקיימה באופן מסוים גם בתהליכים שליוו את הציונות ואת בניין מדינת ישראל, וכחלק מכך גם את הציונות הדתית. חלק מביטוייה היו במערכת החינוך, במספר המורים (ובמיוחד הר"מים) המזרחים ובהשלטת תרבות ודת אשכנזיים על ביטוייהם השונים.

פצעים תולדת הציונות

את הציונות נגדיר לצורך מאמר זה כתנועה שהרוח המניעה אותה היא שלילת הגולה. הציונים האמינו כי ההגעה לציון תפתור את בעיית היהודים והיהדות, וכאמצעי למטרה זו הופיעה האידאה של שלילת הגולה. זו הובילה את הציונות לשלול את היהדות המסורתית, את שפתה, את אורחות חייה ההלכתיים, את מלבושיה ואת התלמוד המכונן אותה. האידאה של שלילת הגולה לא פסחה גם על הציונות הדתית, על אף שבה היא התנגשה בזרם נגדי - הדתיות שבציונות הדתית. הדתיות משמרת את אורחות החיים ההלכתיים ואת סובביהם, ומכאן שבמקרה היהודי היא מחייבת את ה"גלות".

מה קרה בציונות הדתית עקב התנגשות הזרמים הזאת? מחד גיסא, בניגוד לציונות החילונית, הציונות הדתית שמרה את ההלכה, ובכך חייבה את הגלות. אמנם נעשו ניסיונות ליצור תיאוריה של הלכה ארץ-

את המרכיבים החילוניים שבה. החילוניות שבציונות הדתית היא תופעה מרתקת ומתענת, שכן מפאת הקושי להכילה נעשו ניסיונות תאולוגיים ואידאולוגיים רבים לטשטש אותה. אך התבוננות כנה בציונות הדתית ובדמות האדם שיצרה מורה שאכן, בציוני-דתי יש מרכיב חילוני חזק: המתיישב הציוני-דתי, החייל, איש המדע, ולאחרונה גם האמן הציוני-דתי - כל אלו יונקים מתודעה חילונית של שימת האדם במרכז, נטילת גורלו בידיו, ולקיחת אחריות קיומית על חייו. הניסיונות להציג את הדמויות הללו כנובעות מעולם דתי טהור מטשטשים את המרכיב החילוני שבציוני-דתי.

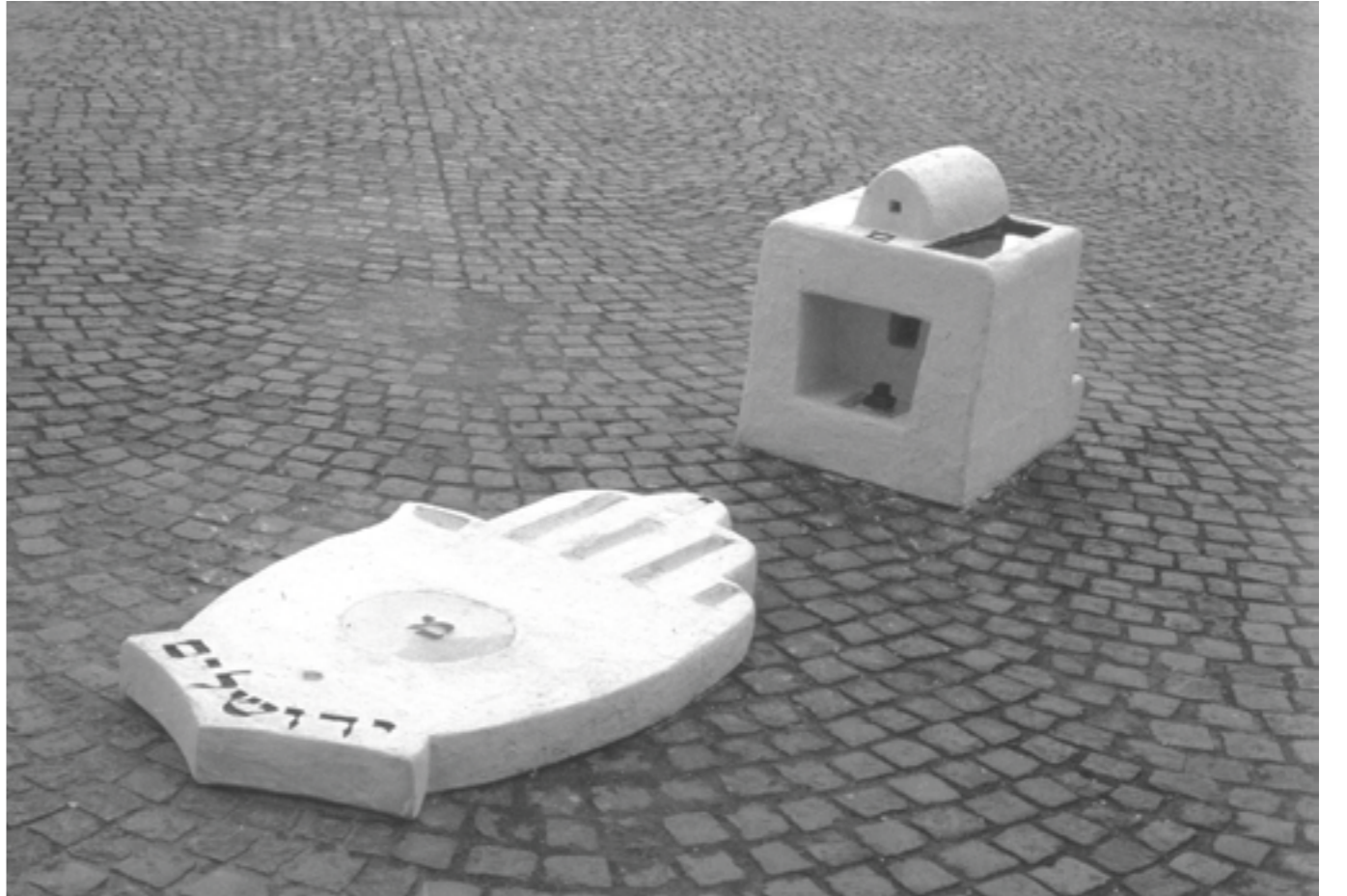
דוגמה להתנגשות המגמות - הדתית והחילונית - שבציונות הדתית, היא הבלטת הפן הרציונלי והחלשת הפן הלא רציונלי שבמסורת היהודית. הרמב"ם היה לגיבור התרבות של הדורות הראשונים בציונות הדתית, ונכחו בה מגמות של שלילת

המאגיה על שלוחותיה (מפעלו של הרב קוק, שהחיה את תורת הסוד, היה מנותק בתודעה מהתרבות המאגית העממית). זהו פן של חילון שהתקיים בציונות הדתית

את מצב העניינים היום אפשר להגדיר כתיקון פוסט-טראומטי. הבלילה של מגמות התיקון כולן יחד אינה מאפשרת להשמיע טענה כמו "אינני אוהב מוזיקה מזרחית, אני מעדיף מוסיקה קלאסית" בלי שטענה זו תואשם כרעה חולה המעכבת את תיקון האפליה המזרחית

בראשיתה וגרם להשתקת מסורות שכללו מאגיה - הן המסורת החסידית המזרח-אירופית (בחלקה), הן מקצת המסורות המזרחיות. לימים, כשנפתח פצע האפליה נגד המזרחים, פורשה אף תופעה זו כהשתקת הקול המזרחי, שכמה ממסורותיו הן מסורות מאגיות. אך שוב, לא זה היה הסיפור. ה"ריווח" של התודעה מאפשר לבחון שאלה זו באופן משוחרר: האם היום אנחנו בוחרים לשלול את מגמת החילון שבציונות הדתית, או לאשר אותה? האם אפשר לבחור ממנה מרכיבים מסוימים, או שהכרח הוא לקבל את כולה או לשלול את כולה? דעתי היא שישנם דגמים דינמיים יותר של בחירה, שיוצגו להלן.

מבט מכיוון נוסף: מגמת ה"תיקון"
השחרור - ולו החלקי - מהטראומה מאפשר לעשות אבחנה נוספת, לא רק ביחס לפצע המזרחי אלא גם ביחס לתיקונו. שכן ברחובה

בציונות הדתית נכחו מגמות של שלילת המאגיה על שלוחותיה. בלו-סימיון פיינרו, צד מזרח, גבס וזפת, 1989. אוסף האמן

של עיר "מסתובבים" היום הרבה מתקנים לטראומה: קולות מושתקים שמושמעים, פיוטים, נוסחי תפילה, פסיקות הלכה מזרחיות, ועוד. כל עוד הטראומה שלטת, אין בחינה וביורר בשאלה מה בדיוק מחפש כל מתקן - כשם שכל פוצע הוא רע, כך כל מתקן הוא טוב. אם נרשה לעצמנו לבחון זאת נגלה קרנבל של מגמות בתוך הרצון לתיקון: יש המבקשים לתקן מתוך חיבה פשוטה - הם אוהבים את המוזיקה המזרחית, את הדרשה המזרחית, או את ההגות שנכתבה בארצות האסלאם, אף על פי שאין היא בהכרח ביטוי לזהותם ולשורשיהם; יש המתקנים מתוך מקום אחר, שנוגע לשאלת הזהות - הם רוצים להשיב את הזהות המזרחית למקומה, וכאמצעי לכך מקדמים את ההלכה המזרחית, את המוזיקה המזרחית ואת שאר התופעות המזרחיות. גם מגמת הזהות מתפצלת: יש המבקשים להשיב את הזהות המזרחית ההיסטורית שנוצרה בארצות המזרח, ויש הרואים במזרחיות זהות מתאימה יותר למדינת ישראל, המצויה במרחב הים-תיכוני. שתי המגמות נבדלות זו מזו - האחת תבליט את העבר, השנייה את ההווה ואת העתיד. יש הבאים לתקן מתוך קידום של מגמה אחרת, כמו למשל דתיים אורתודוקסים, שמגמתם היא לבסס הלכה מקילה יותר בלי ליפול אל מחנות הרפורמה או הקונסרבטיביות. אלו מוצאים בהלכה המזרחית מחוז של הקלה ורכות שיכולות להישאר בגבולות האורתודוקסיה. כל המגמות הללו לגיטימיות, ובלבד שהן שקופות, וממילא - מאפשרות בחירה או הימנעות באופן חופשי.

את מצב העניינים היום אפשר להגדיר כתיקון פוסט-טראומטי. תחושות כאב והשפלה מהצד האחד ותחושות אשם מהצד האחר מובילות למגוון דרכי תיקונים בלא הבחנות. נדמה שהבלילה של מגמות התיקון כולן יחד אינה מאפשרת להשמיע טענה כמו "אינני אוהב מוזיקה מזרחית, אני מעדיף מוזיקה קלאסית או מוזיקה חסידית מזרח-אירופית" להישמע, בלי שטענה זו תואשם כרעה חולה המעכבת את תיקון האפליה המזרחית.

יתרה מזאת, דעתי היא כי דרך התיקון הנכונה אינה המרה של אפשרות באפשרות - למשל המרת המניין הציוני-דתי ה"אשכנזי" במניין מזרחי - אלא בפתיחת אפשרויות. קיומם של כמה מניינים זה לצד זה יאפשר לכל

אחד לבחור את המניין המתאים לו. אולי אפילו יחליט האדם להתפלל יום אחד במניין "מזרחי", ובמשנהו במניין ה"אשכנזי". במובן זה, העת הפוסט-מודרנית, המאפשרת ריבוי זהויות, עשויה לסייע לריפוי הטראומה המרחיב את אפשרויות הבחירה. סגנונות של מוזיקה מערבית, מזרחית ומזרח-אירופית ינוגנו זה לצד זה, והאדם ינוע בחופשיות מכאן לשם, בלי כבלי זהות ובלי פחד מאימי הטראומה. יתרה מזו, הדתיות

אפליית המזרחים בציונות הדתית צמחה גם על תשתית מאפשרת של מקורות היהדות. כל עוד קיימת התשתית הלא שוויונית במקורות היהדות, יישומה ביחסים בין אשכנזים למזרחים איננו שאלה פתורה, שכן לאפליה יש קרקע לצמוח עליה

הציונית והדתיות שאיננה ציונית ידורו זו לצד זו, והשאלה במה לבחור תשוב להיות שאלה חיה, וכך גם לגבי אפשרות ההכלה של החילון או שלילתו. כך, למרות בחירותיי בציונות ובחילון שבציונות הדתית, כאיש פוסט-מודרני ארשה לעצמי מרחבי זהות נוספים: אוכל להשתחרר משלילת הגלות הטוטאלית ולשוב אל היידיש (שפת זקני), אל החזנות, אל העולם החרדי שבאתי ממנו; אוכל להשתחרר מהנטייה הרדיקלית אל ההשכלה ואל התבונה, וללמוד באופן קיומי את ספר הזוהר. אחרים ייצרו איזונים אחרים, וכך יהיו הזהויות הציוניות הדתיות מגוונות יותר, משוחררות יותר ונאמנות יותר לעצמן.

יש גורם אחד שלדעתי לגביו מצב העניינים שונה ואינו מאפשר כמה אופציות. ביחס לאפליה - אין שתי אפשרויות; אפליה היא דבר רע. ראיית אדם אחד בעל ערך יותר מאדם אחר היא רוע מוסרי; תיקונו הוא על ידי שלילתו.

נספח: אפליה בציונות הדתית

המשפט האחרון איננו ברור מאליו בהקשר הציוני-דתי. כאן טמונה סוגיה עמוקה ועקרונית שאין להתעלם ממנה בהקשר של האפליה המזרחית. המרכיב הדתי שבציונות הדתית נבנה סביב מקורות היהדות, ומקורות היהדות אינם מקורות שוויוניים. התמונה העולה ממקורות אלה היא שלא כל בני האדם שווים: יהודים שווים יותר משאינם יהודים, גברים שווים יותר מנשים, כוהנים שווים יותר מישראלים. המהפכה של חז"ל שמה בסוגריים את מעמד הכהונה, והעמידה במקומה את אידאת החוכמה הפתוחה בפני כל אדם. אך גם מהפכה זו לא הייתה מושלמת - ראשית, היא התייחסה לגברים ולא לנשים, ליהודים ולא לשאינם יהודים; אך יתרה מזאת, היא תורגמה להייררכיות של כוח, ואף לשוני איכותי בין בני אדם - בין תלמידי החכמים (ובגלגולם המודרני - הרבנים) לשאינם תלמידי חכמים.

משמע שאפליית המזרחים בציונות הדתית, שהייתה כאמור חלק מאפליה אוניברסלית וציונית, צמחה גם על תשתית מאפשרת של מקורות היהדות. כל עוד קיימת התשתית הלא שוויונית במקורות היהדות, יישומה ביחסים בין אשכנזים למזרחים איננו שאלה פתורה, שכן לאפליה יש קרקע לצמוח עליה. אנו חווים כיום התחזקות של גילויי אפליה - כגון בין גברים לנשים ובין יהודים לשאינם יהודים - בכמה ממעגלי הציונות הדתית, ולדעתי (ואני מניח שיש רבים וטובים שיחלקו עליי) במקום שקיימת בו תשתית של אפליה, היא תצוץ ותצמח, אם לא מחר אז מחרתיים. עמדה שלפיה אפשר לעשות הבחנות בין גברים לנשים או בין יהודים לשאינם יהודים, אך לא בין אשכנזים למזרחים - איננה מרסנת את הכוח ההרסני של האפליה (מצדיקי ההייררכיות בין בני אדם לעולם לא יצדיקו "אפליה" אלא "הבחנה", אך זה משחק מילים מטעה). רק הפנמה עמוקה של שוויון בין בני האדם עתידה למחוק את חטא האפליה. כאן דרושה מהפכה מחשבתית מסוג אלה ששללו דין בן סורר ומורה או את שמיטת הכספים. על התשתית הדתית המאפשרת אפליה יש להתגבר, אם באמת אנחנו חשים אשמה על שאפליה הייתה והתאפשרה במחוזותינו.

כתונת הפסים שנשחתה

דמותו של ה"תלוש" המזרחי

האינטלקטואל המזרחי החדש, שנקרע בין התום, הפשטות והשלווה של המזרח ובין התרבות המערבית התעשייתית, המשכילה והאקדמית, הוא המקבילה העכשווית לדמות ה"תלוש" האשכנזית המפורסמת. בלפור ורצל חקק משרטטים את הדמות הזו בעזרת שיריהם, וטוענים כי רק "בבית הספר הישראלי החדש, שבו יבערו יחד האש המזרחית וההלוגן המערבי, יש סיכוי למנורת מאור חדשה"

הרצל ובלפור חקק

האדם והמזרח

האדם הקדום ראה עצמו עומד מול המזרח, כי משם השמש עלתה. הוא קרא למזרח "קדם", "קדמה" ו"קדים". בימי קדם, כאשר ציירו מפות הן היו ממוזרחות. מי שלא מאמין, יכול עדיין לראות מפות כאלה בבית הספר ללימודי ארץ הקודש שייסד הבישוף גובאט בהר ציון; מוזר לראות שם את ארץ ישראל במפה ממוזרחת נוטה על צדה, כאילו היא שוכבת לישון. כשמישהו איבד כיוון, אמרו עליו שהוא איבד את המזרח, או בלועזית "איבד אוריינטציה". היום, כשהאדם המודרני גילה את הצפון והמפות כולן מוצפנות, אנו אומרים על מי שאיבד את דרכו שהוא "איבד את הצפון". המבט אל המזרח מייצג תקופה של תום, פשטות ושלווה. העיניים היו צופיות אל האור של שחרית, האור הבתולי. המבט היה מלא רוחב, מלא חסד. אמא הייתה נוהגת לצטט בכל סיטואציה פתגם או מימרה שקיבלה כתורה שבעל פה. היא אמרה: "השמש תמיד נמצאת בצד שלנו", וכך למדנו שאפשר להרוויח מן השמש כל בוקר, כמתנת חסד של העולם. היא

המשוררים הרצל ובלפור חקק נולדו בעיראק ב-1948 סמוך להקמת המדינה, ועלו לארץ עם משפחתם בהיותם בני שנתיים. השניים פרסמו קובצי שירים, ספרי ילדים, לקסיקון לשון ומחקר ספרותי. הרצל שימש יו"ר אגודת הסופרים העברים (2003-2005), ובלפור משמש יו"ר האגודה מאז שנת 2005.

הייתה אומרת: "מי שיראה אותי בעין אחת, אראה אותו בשתי עיניים". כך חווינו את המזרח כשאיפה להיטיב. הורינו העניקו לנו בתמימותם את המבט אל המזרח. כבנים נאמנים לעצמם, גם עינינו שלנו אל האור הזורח. בספרו של בלפור "מצב החומר, מצב הרוח" הוא כותב על אותו אור מקדם (בשירו "כינור דוד"): "מקדם לעיר בָּאָה בִּי רֹחַ הַשִּׁירָה, מִבֵּית לְדָבִיר מִקְדָּשׁ הַקְּדָשִׁים וְהֵייתִי נוֹבֵעַ מִתּוֹךְ הַבְּעֵרָה.

ואת השיר חותמת הזריחה: וְכֵן הָרוּחַ הַמְתוּקָה וְזִמְיָה שׁוֹלַחַת עַד שְׁעָלָה בְּעִיר דָּוִד עִמּוּד הַשַּׁחַר".

המזרח, המודרנה ומדינת ישראל

אך שלוותו של האדם הקדום הייתה שלווה שלפני הסערה; תמימותו הייתה תמימות שלפני ההשחתה של החיים המודרניים. כאשר באה הסערה של העידן התעשייתי הטכנולוגי ושל עידן המידע, אבדו התום, הפשטות והשלווה. גם אנחנו הגענו בילדותנו אל התרבות הישראלית, אל היכל השירה העברית, עם מוזודות התום של המזרח. אך בתוך כור ההיתוך של שנות החמישים למדנו שההגמוניה מתקשה לקבל את המזודה שלנו למסוע המזודות הנעות על ציר הזהות של הנרטיב הלאומי הציוני. מכונני הנרטיב ניתבו את החלוקה ל"מרכז" ו"שוליים" לא רק במובנים גאוגרפיים אלא גם בתרבות, בפסיקה הדתית,

במוזיקה ובכל שאר התחומים. בתהליך ההתבגרות שידר אלינו בית הספר שתרבותו עדיפה על תרבות הבית שלנו; שאם רצוננו לשרוד, עלינו לקבל את ההגמוניה שלו בחיינו ולהשאיר את הורינו מאחור. המערכת שידרה לנו כל הזמן: הורכם יישארו דור מדבר, לכם יש סיכוי להגיע לארץ המובטחת. לא פלא שכאשר בכיתה י' התבקשנו לבחור בין לימודי ערבית ללימודי צרפתית, בחרנו בצרפתית, על אף שבבית דיברו הורינו בערבית ושמעו תמיד מוזיקה ערבית. הורינו לימדונו לאהוב את התרבות הערבית, על השירה שבה ועל המוזיקה המרגשת שלה, אך היה ברור לנו שיש להסתיר את התיבה הזו מאחורי וילון.

היטב קָאָב לנו שבבית הספר העלימו מאיתנו חלק גדול מקורות יהודי המזרח ואת מיטב היצירה שנוצרה ביהדות ספרד והמזרח. כשאנו זוכרים מה למדנו בבית הספר ואיזה כור קרינה אמיתי הסתירו מעינינו, קשה לנו להבין: מדוע הציגו לנו היסטוריה סלקטיבית, ספרות חסרה? רק לאחר לימודי הבגרות, באחת החופשות מן הצבא, ישבנו יחד והסתכלנו בספרי ההיסטוריה שלמדנו לבגרות. נדהמנו לגלות שההיסטוריה בעת החדשה כללה רק את יהודי אירופה. (באופן עקבי נשמעת הטענה שיוצרי הזהות של "היהודי החדש" מחקו גם את זהותם שלהם בשם ערך "שלילת הגולה". אך ברור שישנו שוני בין אדם המוחק חלקים מזהותו מרצונו שלו ובין אדם המחליט למחוק את זהותו של האחר ואת סמליו על פי בחירתו שלו, בלי הסכמת האחר).

את שירו "ואין לי פותר" (מתוך "הזמן הגנוז", 2003):

גַם כִּי אֶלֶךְ בְּגִיּא בֵּית סֵפֶר
לֹא אֵיכָּא

עֵמִי כְּתַנְתְּ שְׂרָקְמָה לִי אֲמִי בְּזַמְרָתָה
כְּתַנְתְּ בְּצַבְעֵי חַיִּים, כְּתַנְתְּ שֶׁל שִׁירָה

בְּדַרְךְ חֲפֵשְׁתִּי לִי אֲוִיר טוֹב
נְכֹאת צָרִי וְלֹט

וְעַתָּה יִשְׁבְּתִי מוֹל מוֹרָה מְהֵמָהֶמָה בְּשִׁפְתֵי
נְסַגְרָה הַדְּלֵת, רַק קִירוֹת, וְגִיר, וְשִׁקְט בְּקוֹלוֹת

וּבְמִתְקָ שִׁפְתֵיךָ הוֹרְדְתִי אֶל הַקֶּר
שָׁם בְּמִשְׁרָד הַלְּבִישׁוֹנִי חִלְצָה וְאָמְרוּ לְכַבְּדִי
וְחִפְתִּי לְקוֹלָה הַמְתוּקָ שֶׁל אִמָּא
כִּי תָמִיד אֲמַרְתִּי, כִּי אֶתְ עֵמְדִי

תְּלַבֶּשֶׁת אַחֲדֶיךָ, דוֹמָה לְכֹלֶם
דוֹמָה לְקִירוֹת, דוֹמָה לְתַקְרָה, לְאוֹלָם,
וְחִשְׁתִּי כִּי שְׁנַתִּי נִדְדָה, כִּי עֲשׂוֹנִי אַחֵר
וּבְאֵתִי לְאִמִּי: חֲלוֹם חֲלֵמְתִי
וְאֵין לִי פוֹתֵר

כְּתַנְתִּי בְּאֶהְלִי, חֲלֻצָה בְּצֵאתִי
הוֹלֵךְ וְשׁוֹב, לְשׂוֹא
שׂוֹא נְעִ, שׂוֹא נָךְ
בֵּין כְּתַנְתְּ רְקוּמָה, שִׁפְתָּ אִם
לְבִין חֲלֻצַת בֵּית סֵפֶר, רַק בַּד
תְּפָרִים, כְּסוֹת לְבָדָד

גַם כִּי אַחֲרָי בְּכַתְנַת שׁוֹנָה
תְּמִיד בְּרַקְמוֹתֵי אוֹתוֹ אֲרִיג, אוֹתוֹ מְנַגֵּינֹת
רַגְלֵי הוֹלְכוֹת בֵּין בְּתִים וְקִירוֹת
וְשָׁם בְּנִשְׁמָה אֱלֹהִים יִשָּׁן מִצִּיץ לִי
בֵּין הַחֲלוֹנוֹת

אנו כותבים שירה מגיל נעורים, וברור לנו שהמסר של השיר הוא קודם כול השיר עצמו. ובכל זאת: היותנו תבנית נוף אבותינו הטמיעה בשירים שכתבנו את המזרח האבוד, את המזרח שאיבדנו.

הורינו, סעידה ועזרא, פרשו עלינו רשת של אור, נוגה מן המזרח, אך ידעו שיש לחפש תשובות לעולם המערבי שניצב מולם כעובדה מוגמרת. הם ידעו שהחיים עם רוחות אחרות מחייבות אותם ללמוד לשאול גם שאלות אחרות, ולחפש יחד איתנו תשובות שונות במקצת מאלה שהיו מקובלות על דור האבות. רוח המזרח שהרטיטה לבבם, כיוונה אותם לאותו קוד עתיק - לחיים של משמעות ושל הרמוניה. אנו חשים כי בתוך העולם המערבי, הטכנולוגי, השכלתן עד אימה, עדיין מנשבת רוח מזרחית, רוח מתוקה, משב אוויר קסום שמסמן הרמוניה. המזרח יודע את ערכו, מוכן לבריאה עצמית מחדש, מוכן לקבל, מוכן להעניק, אך יודע שבחיים יחד יש סיכוי לניצחון הדדי, לא של צד אחד בלבד. השיח בין מזרח למערב חייב להיות בסימן של שיתוף פעולה והדדיות ולא של משחק סכום אפס.

אכן, בכל מאמריו הרעיוניים ייצגנו תמיד את התפיסה המאחדת, וגם עתה אין כוונתנו לבטל או לגמד את תרבות המערב; גם לא

כתונת הפסים נשחתה. כותנות הילדות של הרצל ובלפור חקק. צילום: תפארת חקק

גלות

בלפור חקק

מתוך "יוא בקן היוחסין", 1987

סְבִי הָיוּ לֹוּ בְּגָדֵי כְּהֵנָה שְׂקוּפִים
וְרַקְמָה לֹוּ אֲמוּ בְּדֵשׁ הַתְּנַת
הַתְּכַלְהָ פְּסִי וְהֵב יָפִים
וְחִקְקָה לֹוּ אֶת שְׂמוּ בְּעָנְג
בְּאוֹתֵיוֹת שֶׁל כֶּסֶף, אוֹר מְזַקֵּק.
סְבֵא שְׂלִי. מוֹרְד בֶּן רַפְאֵל חִקְק.

וְעֵלָה סְבִי כְּאַבְרָהָם מְאוֹר
מְאוֹתָה אֶרֶץ עַל פִּי אוֹתוֹ דְּבוֹר.
עֵלָה עֵלָה אֶל אוֹתָה אֲדַמֶּת מוֹלָדָת
וְלֹא הֵייתָ
לֹוּ עוֹד הַתְּנַת הַנְּחֻמָּת.
וְאַבְדָּה לֹוּ שְׂרָרְתִי
וְאַבְל נְגַה פְּנִי
וְנִשְׁחַת הַכֶּסֶף
וְנִשְׁחַת הַהֶבֶל.
וּבִשְׂוֹקִים רַכְלֵי סְבִי מְכַר אֶת אוֹצְרוֹתָיו
בְּגָדִים בְּלִים, מְרַבְּלֵת אַכְוָב
לְשׁוֹנוֹ כְּבַדָּה, נְבִיא נְעֻב.

סְבֵא שְׂלִי מִלֶּךְ עֵצוֹב.
נוֹלַד בְּבְּגָדֵי מְשִׁי וְרַקְמָה, בְּגָדֵי חֲמוּדוֹת.
וּכְאֲשֶׁר גְּלָה אֶל אֶרֶץ
נִשְׁחַתוּ בְּגָדָיו, נִשְׁחַת הוֹדוֹ.
רַק בְּמוֹתוֹ הַלְּבִישׁוֹהוּ תְּכַרֵּךְ בְּעֵטְרַת
טְלִית שְׂקֵבֶל מְאָבִיו טְלִית יִרְשָׁה
חִקְוָה תְּכַלֵּת אוֹתֵיוֹת שֶׁל קִדְשָׁה.

וּלְאַרְכָּךְ הַטְּלִית דְּמִיתִי לְרֵאוֹת
פְּסִי וְהֵב יָפִים, אוֹר מְזַקֵּק.
סְבֵא שְׂלִי. מוֹרְד בֶּן רַפְאֵל חִקְק.

ישראל רבינוביץ, חולות הזהב של העיר תל-אביב, 1989. אוסף בנו כלב, תל-אביב

הגענו בילדותנו אל התרבות הישראלית, אל היכל השירה העברית, עם מזוודות התום של המזרח. אך בתוך כור ההיתוך של שנות החמישים למדנו שההגמוניה מתקשה לקבל את המזוודה שלנו למסוע המזוודות הנעות על ציר הזהות של הנרטיב הלאומי הציוני

כולנו זוכרים את הסיפור של י"ד ברקוביץ "התלוש". למדנו אותו בתיכון בשיעורי הספרות, והזדהינו אז עם כאבו של ד"ר ויניק. כולנו זוכרים את השורות האלמותיות שכתבה לאה גולדברג: "רק ציפורי מסע יודעות / כשהן תלויות בין ארץ ושמים / אַת זה הַכָּאב של שְׁתֵי המולְדוֹת". והנה, בישראל של היום נוצרה אליטה מזרחית, שאנו חלק ממנה, ומתברר שהאינטלקטואל המזרחי החדש הוא בן דמותו של "התלוש". הוא ה"תלוש" החדש. "תלוש" זה נתפס מחד גיסא כחלוץ ההולך לפני המחנה, ועליו לפרוץ מחסומים ולנוע קדימה אל התרבות החדשה, המערבית; אך מאידך גיסא, התרבות הקולטת משדרת אליו: "בעצם אתה לא שייך לקהילת המוצא שלך ואינך מייצג אותה, כי ניתקת מעברך. אתה אינך חלק מן המצוקה והנחשלות". עמדה זו עולה בקנה אחד עם הדרך שבה נתפסת האליטה המזרחית גם בעיני השכבה החברתית שהיא אמורה לייצג: האינטלקטואלים נתפסים כקבוצה שהתרחקה ממוצאה, אליטה שאין לה קשר ממשי עם שכבות המצוקה.

החיים בתוך המורכבות הזאת אינם קלים: התלוש החדש מביט מדי פעם לאחור בנסיעה, אך כדי להתקדם הוא חייב לנסוע קדימה. התלוש החדש חי בהווה, הוא מתעצב בתוך חברה שחותרת למיצוי שכלתני בכל תחום ולהתנהלות בתוך קודים המתנערים ממיסטיקה. מה יעשה התלוש החדש בבואו לבית אמו, כשבצאתו מבייתה היא מפזרת לו מלח על בגדיו או מבקשת ממנו לדרוך על עין של דג? האם באמת אפשר ליצור את הסינתזה

את התרבות הישראלית. ברצוננו להוביל לתרבות אמיתית של פסיפס, ולא ללוח שיש מונוליטית, שמרכז הגמוני לא מזהה קובע את צבעו.

ה"תלוש" המזרחי

אך יש לדעת כי לא קל לאחות את הקרעים. כיום נוטים לדבר על דו-שורש (הראשון שניסח זאת כך היה המשורר איתמר יעוז-קסט). על הנייר, מושג זה מושך את הלב; אפשר לתאר בניסוחים ססגוניים ומבריקים את העושר שדו-שורשיות מעניקה לזהות האדם הקרוע בין העולמות. אך מי שחי את הדו-שורש, את פיצול הזהויות, חי לא פעם עם חורים שחורים ואפלים שהוא מגלה בעברו, וקשה לו להתמודד איתם ולתעד אותם, כיוון שהארכיון נמחק או אולי עלה באש.

החברה החדשה לימדה את התלוש לבוז למורשת אבותיו. כה לימדוהו: "אָל מוסר אָב אָל תשמע בְּנִי / ואל תורת אָם אָל אוזן תִּט / כי מוסר אב קו לקו... / ותורת אָם לאַט לאַט" (דוד שמעוני). וגם לימדוהו: "עולם ישן עד היסוד נחריבה / מגב כפוף נפרוק העול / את עולמנו אז נקימה / לא כלום אתמול, מחר - הכול!" (האינטרנציונל). וכשהוא מניח את הכתובים האלה, מתנגן ברדיו שירו של היהודי בוב דילן: "האספו אנשים מכל המקומות / והודו שהמים עולים בתהומות / כי אתם תִּירטבו עוד עד לעצמות. / אם זמנכם לכם יקר / אז מוטב שעכשיו כבר תחילו לשחות / כי העת הישנה חלפה כבר... (תרגום: גדעון רוזנטל, שדמות מ"ד).

הדדי וסובלנות הדדית ולצמצם את המתח בין האליטות בדרך ליצירת תרבות משותפת ולא מרכז הגמוני אחד ויחיד?

אור בקצה המנהרה

המצב אינו פשוט. התרבות הישראלית המתעצבת בתהליך הדרגתי נתונה במקבילית כוחות של שאיפות סותרות, של הגיונות סותרים, בליל של תרבויות. ועל כך אמר סבנו מורד חקק: "עלינו מבבל אל בבל". אך מנגד, אימנו סעידיה תמיד חינכה אותנו שיש טעם מיוחד לתערובת של התה בחלב - "צ'אי בְּחֵלִיב", כך נהגה לכנות את הילדים שנולדו לנו; ילדים מעורבים ממשפחה מזרחית

ומשפחה אשכנזית. מעֵדן אחר. בילדותנו היה לנו פנס פח, ככל ילדי השכונה. בכל פעם שצריכים היינו לעבור במחוזות החושך נעזרנו באותו פנס ילדות. ייתכן שפנס פח כזה יכול לסמן את נתיב האור אל נרטיב מאֵחָד, אל שיח זהות שאין בו מקום לחיתוך שורשים; שיח שיש בו מקום לכל התרבויות, לכל המילים, לכל התיקונים, לכל הכוונות. השפה העברית, למשל, היא שרשרת אנכית שיוצרת תרבות; היא עוגן של זהות משותפת. זו תרבות שיכולה לחבר את הדורות - אך גם את השבטים, שעדיין שומרים על זהותם. דו-

בתוך העולם המערבי, הטכנולוגי, השכלָתן עד אימה, עדיין מנשבת רוח מזרחית. המזרח יודע את ערכו, מוכן לבריאה עצמית מחדש, אך יודע שבחיים יחד יש סיכוי לניצחון הדדי, לא של צד אחד בלבד. השיח בין מזרח למערב חייב להיות בסימן של שיתוף פעולה והדדיות ולא של מְשַׁחֵק סכום אָפֶס

שיח הוא הכרחי לעיצוב זהותנו המתחדשת כאן, שכן הרוח המזרחית לא תישבר מול העולם האחר, גם אם הוא יתנשא מולה. הרוח המזרחית תישאר. זו הרוח שנישאת על כנפי הדמיון ומתחברת באהבה לקשר בין בני אנוש - גם לגחמות של הרוח המערבית. חוכמתה תעמוד לה למצוא שביל זהב. נראה שעם הזמן הולכת ונוצרת רוח חדשה. זו הרוח שתגבר על הכול, שתוביל לאיחוד זרמים, לחיים חדשים של אמונה ומחשבה, הרמוניה ומחשוב, נשמת חליל ואנרגיה של חלליות. תהליך זה של בניית זהות תוך כדי דו-שיח ומאבק יש בו סיכויים רבים, יש בו אנרגיות רבות ויש בו תקווה לְפָרֵץ גדול של יצירה.

בבית הספר הישראלי החדש, שבו יבערו יחד האש המזרחית וההלוגן המערבי, יש סיכוי למנורת מאור חדשה. נוכל לקרוא לאורה את מגילת היוחסין שהחלה בעבר, שנקמת בהווה, שנכתבת בתווים ובטעמים, בריחות ובמטעמים. תרבות מְמַעֵדן אחר. הפעם, מגילת היוחסין החדשה של הזהות הישראלית לא תמחק את הזהות הישנה.

זה הזמן להצטרף לתנועת נאמני תורה ועבודה!

עשרות פעילים ומתנדבים עוסקים יום יום בפעילות חינוכית, ציבורית, תקשורתית, משפטית ולוביסטית, ע"מ לקדם את ערכי הציונות הדתית ולחזקם במערכת החינוך הדתית, במדינה ובשיח הציבורי. ע"מ לבצע פעילות חשובה זו אנו זקוקים לתמיכתם!

חברות רגילה: 180 ₪, חברות לצעירים: 60 ₪. החברות מזכה גם במנוי לגיליון "דעות" ובעדכונים על פעילות התנועה. www.toravoda.org.il, 03-6072739

הצטרפו לאלפי אנשים שלוקחים אחריות!

"קהילות פתחו מטרך טיקוים"

תמיד חלמת על קהילה אבל לא העזת לעשות את הצעד הראשון? אנחנו כאן כדי לעשות את השידוך!

קהילה - השידוך המתאים במיוחד עבורך בו תוכל גם לתרום וגם להיתרם

לפרטים: רני חזון וייס 052-6689766; ronihazon@gmail.com או באתר התנועה

"הבית ובית הכנסת ניצחו את מוסדות החינוך ההגמוניים"

ראיון עם הרב אורי שרקי

הרב אורי שרקי, יליד אלג'יריה ובוגר ישיבת "מרכז הרב", הוא אחד הדמויות הבולטות והמרתקות במכון מאיר ובארגון "ראש יהודי". בראיון עמו הוא עומד על התכונות הייחודיות של העולם המזרחי ומתאר את הדחקתו בתוך הציונות הדתית. ככלים להשבת המסורות המזרחיות למקומן הוא מציע את בית הכנסת והקהילה, במקום את דרך ההשטחה התרבותית והפוליטית שנוקטת כיום ש"ס

חגית ברטוב

שרגא בר און

סדר יומו של הרב אורי שרקי, כבן 50, מלא עד אפס מקום בשיעורי תורה שהוא מלמד במסגרות שונות, בעיקר במכון מאיר, שם הוא משמש ראש המחלקה המרכזית, ובבית הכנסת של קהילתו בשכונת קריית משה בירושלים. הוא ידוע כמרצה מרתק ואהוד, שמשלב בשיעוריו את התכנים מבית מדרשו של הרב צבי יהודה קוק עם ידע כללי מרשים בספרות, בפילוסופיה ובהיסטוריה.

הגענו למקום הלא נכון, "אם כן, היה נעים מאוד. חג שמח ולהתראות". למראה תמיהתנו הוא מוסיף: "אני פשוט לא דתי ולא מזרחי. אחת הבעיות היא שמכנים את כל הספרדים 'בני עדות המזרח'; מוצאי הוא מאלג'יר, שהיא כלל לא במזרח. בכלל, אני חושב שאחד הגורמים המרכזיים להידרדרות התרבותית של היהדות הספרדית, הוא האחידות ההלכתית שנכפתה עליה ברוח הכינוי 'עדות המזרח', או אם תרצו - ברוח השולחן ערוך בלבד".

אתה מתכוון לרב עובדיה יוסף ולתנועת ש"ס.
אני לא מדבר על אדם זה או אחר באופן אישי, אבל בהחלט אפשר לומר שתנועת ש"ס "החליטה" שהיהדות מסתכמת בהלכות על פי שיטת השולחן ערוך ובדרשות עממיות. זהו סוג של פשע כלפי מה שאני גדלתי עליו, כלפי מסורת אבותיי ורבותיי מדורי דורות. בית המדרש שלי כולל את ר' יהודה הלוי ואת ה"מורה נבוכים" של הרמב"ם, ואת מסורת אבותיי, שהיו גדולים גם בקבלה, גם בפילוסופיה, גם בהלכה וגם בשירה - ולא דווקא שירת קודש! לרבי יהודה לוי או לרבי אברהם אבן עזרא יש שירים שאני לא יודע אם כיום היו מרשים למישהו בישיבה לכתוב אותם; מן הסתם היו מרחיקים אותם מהישיבה. זהו עולם עשיר ביותר, שהניסיון ליצור אחידות במקום ליצור אחדות הרס אותו.

ולמה אתה מתכוון כשאתה אומר שאינך דתי?
אצל הספרדים לא היה הקיטוב "דתי-חילוני"

שהדבר מעיד שהוא אינו נאמן להלכה. לפני הרב משאש עמדו שתי אפשרויות: האחת היא לקבוע שאסור לקנות ממי שמחלל שבת, וכך ליצור בקהילה מעין "קהל מחזיקי הדת", ולמעשה לדחות חלק מהקהילה - הקצבים מחללי השבת ומי שקנה אצלם. אך הוא בחר באפשרות אחרת, וכתב תשובה הלכתית ובה הוא התאמץ להראות שנאמנותו של קצב מחלל שבת נפסלת רק אם הוא מחלל שבת בעבירה דאורייתא ולא דרבנן, ואילו הפעולות שנועשות באטליז שייכות לקטגוריה השנייה. לכן הוא לא פסל את נאמנותם של הקצבים והתיר להמשיך ולקנות מהם.

צריך להבין שהמאמץ ההלכתי שהוא עשה נובע מעמדה שלפיה גם הלכיות של הקהילה היא ערך, ערך דתי אם תרצו. עמדות כאלה מצויות גם ביהדות האשכנזית, אבל הן יותר נדירות. למשל, את הרב אורבך שאלו פעם האם מותר לערוך סמינריון עלייה בחו"ל, כשידוע שחלק מהמשתתפים יגיעו בשבת עם עגלות ילדים בלי "עירוב". הוא ענה לשואל: "האישה טובעת בנהר ואתה שואל שאלות?!"

הרב אורבך גם סבר שאת ההלכה יש לקבוע על פי המסורת של הדורות. כששאלוהו אם מותר להכין סלט ביצים בשבת - שכן ההכנה כרוכה בהרבה ספקות לגבי איסורי שבת - הוא ענה: "מותר, כי סבתא שלי הייתה מכינה סלט ביצים בשבת", והוסיף: "וגם אם לא אמצא הסבר מספק מבחינת ההלכה, עדיין יהיה מותר כי הסבתא שלי נהגה כך". עמדה כזאת, שהיא ייחודית בנוף ההלכתי היום, היא העמדה שהייתה מצויה בציבוריות הספרדית, עד שהגיע הספר "ילקוט יוסף" [ספר הלכה המבוסס על פסיקותו של הרב עובדיה יוסף ונכתב על ידי בנו], ואיתו המסר שיש לבנות מחדש את ההלכה הספרדית על פי הספר בלבד ולא על פי המסורת; ומה שעשה סבא שלך - זה כבר לא רלוונטי ואינו נכון מבחינה הלכתית.

האם לדעתך חסר היום אותו אומץ הלכתי שהיה לרב משאש?

פה יש לכם טעות. אין כאן "אומץ הלכתי" - יש פה הלכה. הרב משאש אינו ליברל, הוא פשוט סובר שזהו הדין; הלכיות של הקהילה היא אחד משיקולי ההלכה שלו בתוך מכלול שלם של שיקולים. גם אני לא ליברלי; זה רחוק ממני, ולדעתי רחוק גם מן התורה של הספרדים. עמדה ליברלית היא כבר עמדה לא תורנית, כי היא הופכת את ההלכה לאידאולוגיה חיצונית לתורה.

מה עוד מאפיין לדעתך את המסורת המזרחית, מלבד פסיקה הקשובה למסורת החיה?

למשל הנורמליות הקיימת בבית הכנסת הספרדי. אין דבר יותר זר למסורת שבה גדלתי מאשר מניין של "בני תורה", מניין של אברכים. בבית הכנסת שלי יושבים אנשים שלפי החזות שלהם הייתם משייכים אותם ל"רחוב", אך הם מרגישים בבית ויודעים להתפלל. בבית כנסת אשכנזי ספק אם הם היו נכנסים, ואם היו נכנסים, כולם היו מסתכלים עליהם.

עוד דוגמה לנורמליות הזו היא הלחץ האדיר על הפרדה בין נשים לגברים שקיים באורתודוקסיה האשכנזית, ויצר כריאקציה

"ההתנגדות האידאולוגית לציונות כמעט לא עלתה אצל הספרדים, ואני תולה את זה בלימוד התנ"ך. יש לי תאוריה שלפיה בכל המקומות היהודיים שבהם קמה ההתנגדות לציונות, לא למדו תנ"ך. מכיוון שאצל הספרדים לימוד התנ"ך היה דבר מובן מאליו, כמעט אצל כולם השאלה לא עלתה"

הרב אורי שרקי

ראה את הצרות של הבית והקהילה - אדם שמשקר, אדם שגונב; הוא לא ראה החלפת חיתולים, גידול ילדים. כיום בישיבה התיכונית מעודדים את התלמידים לעשות שבתות וימים נוראים בישיבה. אני מחנך את התלמידים שלי שילכו הביתה בימים נוראים; שיתפללו בבית כנסת שלהם, של המשפחה.

מה לדעתך המקור לנורמליות הזו במסורות המזרחיות?

יש בספרדיות משהו מטבעיות החיים וקבלת החיים כמות שהם. יש למשל ביטוי שמשמשים בו לגנאי בנוגע לספרדים אבל

את המניינים המשותפים - לחץ שלא קיים אצל הספרדים. אמנם ישנה מחיצה, אבל כשמוציאים ספר תורה הנשים מנשקות אותו. יותר מזה, בהרבה קהילות ספרדיות בחוץ לארץ, ביום כיפור, בזמן ברכת כוהנים של תפילת נעילה הנשים היו נכנסות לעזרת הגברים ונעמדות מתחת לטלית של בעליהן. בהתרגשות הגדולה של סיום היום הקדוש רצתה המשפחה להיות יחד, והרבנים העלימו מזה עין. היום אף רב לא מתיר לעשות דבר שכזה, אבל זוהי דוגמה לנורמליות המשפחתית שהייתה קיימת בבית הכנסת.

ובכלל, המשפחתיות והקהילתיות משחקות כאן תפקיד חשוב, שכן הישיבה, כפי שהיא התפתחה במזרח אירופה והיום בארץ ישראל, היא מוסד מלאכותי שהמציא דרך חיים חדשה - הפנימיה. פעם אדם היה בא ללמוד אצל הרב שלו, לאו דווקא במוסד שנקרא ישיבה, והתלמידים היו מתארחים אצל משפחות, וכך הם הכירו את החיים. היום אדם לומד בישיבה, אחרי 15 שנה הוא יוצא דיון, אבל מעולם לא

הוא אמיתי מאוד - "יהדות של שולחן"; האדם הוא מה שהוא אוכל. הבן איש חי מספר בספר "בן יהודע" על מקרה שקרה בימי רבו, רבי עבדאללה סומך: בזמן השלטון התורכי בעיראק היה בבגדד יהודי אחד שרצה להתאסלם. על פי החוק התורכי, מי שרצה להמיר את דתו יכול היה לעשות זאת רק לאחר שראש העדה שלו ניסה לשכנע אותו שלא לעשות זאת. הרב הזומן לשכנע את היהודי שלא להתאסלם, אך גם לאחר שעה ארוכה של דיון עדיין לא הצליח הרב לשכנעו. אז הגיע חבר ילדות של אותו יהודי ואמר לו: אתה יודע, אם תתאסלם לעולם לא תוכל לטעום יותר את הטעם שיש לביצים בחמין של שבת. ואכן, הוא לא התאסלם!

הסיפור מעיד על משהו מאוד עמוק: לפעמים מאכל, מנגינה או אסוציאציה הם הקושרים את האדם ליהדותו. אפשר להגיד שזה מצחיק, אבל כל פסיכואנליסט יודע שהאופציות העיקריות של החיים שלנו מתחילות מכל מיני דברים של מה בכך, שאם אתה מנתח אותם אתה לא מבין

מאיפה הם הגיעו. כלומר, טבע החיים כולל הרבה יותר מאשר את האידאולוגיה עצמה.

קחו למשל פילוסוף כמו סארטר, שאני לא חושד באי-יכולתו האינטלקטואלית - סארטר הגדיר את עצמו כאתאיסט עד יום מותו, ואף על פי כן בסוף ימיו אמר שהתקווה של העולם זו האמונה של עם ישראל. עכשיו, אם שואלים מבחינה לוגית - זה באמת לא מסתדר, אבל

"בהרבה קהילות ספרדיות בחוץ לארץ, בזמן ברכת כוהנים של תפילת נעילה הנשים היו נכנסות לעזרת הגברים ונעמדות מתחת לטלית של בעליהן. בהתרגשות הגדולה

של סיום

היום הקדוש

רצתה

המשפחה

להיות יחד.

היום אף רב

לא מתיר

לעשות דבר

שכזה, אבל

זוהי דוגמא

לנורמליות

המשפחתית

שהייתה

קיימת בבית

הכנסת"

בן גוריוניזם שלט בכל המגזרים. מפגש בין בן גוריון לבבא סאלי: באבא גוריון, נטע אלקיים

בשבילו שלהיות יהודי טוב זה להיות אשכנזי.
אני רגיל לומר שמי שהקים את ש"ס היה הרב משה צבי נריה, כשמנע את התפילה הספרדית בשיבות התיכוניםיו.

הרב נריה מנע באופן אישי תפילה ספרדית בשיבות?

כן, בוודאי, אינכם יודעים? לקח המון זמן עד שהוסכם שתלמידים ספרדים יוכלו להתפלל בנוסח שלהם. אגב, עד עצם היום הזה בבני-עקיבא הנוסח הוא אשכנזי. כלומר, אם אתה

מחפש ספרון עם תפילת מנחה וערבית של תנועת בני עקיבא - אוטומטית הנוסח הוא אשכנזי; זה מובן מאליו. זה לא נובע מכוונות רעות או עוינות, אלא מתוך הנחות יסוד מוטעות שלפיהן להיות יהודי זה להיות אשכנזי.

ומה לדעתך המצב היום? הציבור הספרדי זכה להשתלב באופן מלא ב"ציונות הדתית"?

אספר לכם אנקדוטה. בזמנו, במסגרת המאבק נגד הירידה מהגולן, התקיימה בביתי ישיבה של המטה לעצירת הנסיגה בגולן. בישיבה השתתפו כל מיני אנשים שרצו להתייעץ איתי ועם עוד כמה אנשים בשאלה, "איך פונים אל הציבור הספרדי" כדי לגייס אותו למאבק. מה מונח מאחורי השאלה הזאת? שהספרדי הוא יצור מאוד מוזר, טרה אינקוגניטה, שצריך ללמוד איך הוא עובד.

כך גם היה בעניין ההתנחלויות. אני זוכר שלפני שנים רבות, אחרי שקמו ההתנחלויות הראשונות, מישהו כתב בכתב העת "נקודה" מאמר ובו הוא הסביר שעכשיו, אחרי שברוך ה' התחלנו את התהליך, הגיע הזמן לעבור מן האיכות לכמות ולפנות לעיירות הפיתוח. שימו לב לביטוי "לעבור מהאיכות לכמות", כלומר - לפנות לעיירות הפיתוח. אלו תפיסות שנסארו איתנו עד היום.

כך גם כשבאים לתקן את האפליה. מה אומרים אז? ש'צריך להתחשב בספרדים' - לשים יותר דגש "על הרגש", ושהשירים בשבת יכללו כמה נעימות מזרחיות בעלות אופי ערבי פופולרי; כמה שיותר פשוט ופרימיטיבי - יותר מתאים לעדות המזרח.

ולך עצמך לא הפריע לך שלכל המסורת שהבאת מהבית ומרבותיך לא נמצא מקום ב"מרכז הרב"? האם לא חסרים לך בישיבה ר"מים מזרחים ותלמידים ספרדים שירגישו שם בבית?

השינוי הזה בהחלט מתחיל שם כיום. לגביי באופן אישי - אני באתי לישיבה בגלל השקפת העולם שהייתה שם, שתאמה בצורה שלמה את מה שקיבלתי מאבותיי ומרבתיי, כך שאני לא ראיתי באשכנזיותו של הרב קוק משהו שמעכב אותי מלקבל את תורתו. את האמת צריך לשמוע ממי שאמרה. העולם לא תמיד מתחלק ל"ספרדים" ו"אשכנזים", ובכלל - לדעתי בארץ ישראל נוצר משהו חדש, ואי אפשר להתעלם מזה. אני לא בעד ארכאיזם או ריאקציוניזם , ואני לא יכול ליצור נוסטלגיה מלאכותית של שיבה למסורות ספרדיות מקומיות.

ש"ס אמנם הצליחה ליצור בועה כזאת, אך כדי להתקיים היא צריכה להרגיש מנותקת מן הציונות במובן הרחב של המילה, מן ההוויה הארץ-ישראלית: "אנחנו דווקא ספרדים", ובמילים אחרות - אנחנו חיים בעולם שלפני מאתים שנה, חולמים על ארצות שאינן, ועושים כאילו אנחנו שם. אני חושב שזה בעייתי כי בסופו של דבר זה מנתק את הציבור מהצבא, מהמדינה ומההתפתחות התרבותית. אני לא מרגיש שזה מבטא את המסורת שגדלתי עליה.

אולי גם זה חלק מהיעדר סממנים ספרדיים מובהקים בציונות הדתית - הניתוק של ש"ס מהציונות לעומת התמיכה וההתגייסות של הציונות הדתית לטובת המדינה?

בעניין הזה אני רוצה לצטט איגרת קצרצרה ומאוד מעניינת של הרב יוסף משאש. מישהו שלח לו שאלה על יום העצמאות, וטען כי יש שמתענים ביום הזה ואומרים סליחות. התשובה, שנכתבה בעידן הקדם-ש"סי, אומרת כך: "אין לך לסכסך דעתך בעניינים אלו. אתה ספרדי חרד - עשה מה שאנחנו עושים. עושים אותו יום טוב בהלל גמור ובהודאה למלך הכבוד ברוך הוא ואוכלים ושותים ושמחים ואין לנו עסק עם אחרים". מה הוא רוצה לומר? אתה ספרדי - למה נכנסת בכלל לסוגיה הזאת? ברור שאומרים הללו! כלומר, לפני ארבעים שנה, כשנכתבה התשובה הזאת, לא עלה על דעתו של שום רב ספרדי להיות אנטי-ציוני או לא לומר הלל ביום העצמאות.

היום המצב הוא הפוך. התפתחה אצל הדתיים המחשבה המוטעית שיום העצמאות זה יום אשכנזי; הלל ביום העצמאות - שייך לאשכנזים. לכן, כשהוצאתי את התפילות ליום ירושלים וליום העצמאות התחלתי דווקא מסידור ספרדי. מאותה סיבה זה חמש שנים אני מארגן תפילה המונית בכותל בליל יום העצמאות, ואני מקפיד על שני דברים: שיהיה הלל, ושהתפילה תהיה ספרדית - בין השאר, מפני שצריך לשבור איזושהי תחושה רווחת, שאם יש אירוע ציבורי דתי-ציוני, אוטומטית התפילה היא אשכנזית.

אם כן, אין הבדל בין ציונות "אשכנזית" לציונות "מזרחית"?

ישנו הבדל מאוד מעניין - ההתנגדות האידאולוגית לציונות כמעט לא עלתה אצל הספרדים, בניגוד לאשכנז. אני תולה את זה בלימוד התנ"ך - יש לי תאוריה שלפיה בכל

המקומות היהודיים שבהם קמה ההתנגדות לציונות, לא למדו תנ"ך. מכיוון שאצל הספרדים לימוד התנ"ך היה דבר מובן מאליו, כמעט אצל כולם השאלה לא עלתה, ולכן אפשר לומר שהציונות הטבעית פעפעה אצלם.

הרב צבי יהודה קוק תמיד היה נהנה לציין את העובדה שהרצל היה ספרדי. הוא אמנם מהונגריה במקור, אבל סבא שלו היה החזן בבית הכנסת של הרב אלקלעי בסרייבו. אני חושב שהרב צבי יהודה קוק ציין את זה לא סתם כקוריוז; הוא רצה לומר שייתכן שהעובדה שהוא היה ספרדי היא שאַפשרה לו את החשיבה המדינית שלו. אולי יש בזה הד רחוק לימיו של דון יוסף נשיא, שרצה לזיום פה בארץ הקמה של מעין מדינה תחת חסות תורכית. מי שהתנגד היו הרבנים האשכנזים.

מביקורת לתיקון

יהיה מי שיגיד שהמודל המסורתי-המזרחי שהצגת קודם לא מאפשר התקדמות; שהוא כובל אפשרות לשינויים משמעותיים בתוך החברה הספרדית. שהרי אם אתה דבק במה שסבא שלך עשה, כמו שטענת קודם - אתה נשאר במקום.

ודאישיש למזרחיותגם צדזוה,וישהרבהקיפאון מחשבתי שמעכב אותה. אי אפשר להעתיק באופן מלאכותי הוויה שהייתה נכונה בתקופה מסוימת, ולטעון שכך המצב צריך להישאר. בכלל, לא חסרים גם חסרונות לחברה הספרדית, ואני מכיר גם בהם. למשל, אי-המסוגלות לנקוט מנהיגות אמיתית, לקחת אחריות - עוד לא ראיתי אחריות לאומית אמיתית (לא סקטוריאלית או עדתית) שצמחה מתוך החברה הספרדית. יש לכך שורשים עמוקים. עמי המזרח, דהיינו עולם האסלאם, ידעו שקיעה תרבותית נוראה במאות השנים האחרונות, מאז הכיבוש העותמאני, ובכל העולם נוצר הרושם שהמזרח מחכה לנאורות המערבית שתשפיע עליו.

האם לא היו בדורות האחרונים רבנים ספרדים שיכולים לשמש מודל ומופת?

יש תופעות יוצאות דופן של רבנים מנהיגים שהצליחו לשמר, בגאונות מסוימת, את המסורת הספרדית האותנטית ואת הפתיחות להשפעות אירופיות. אני הייתי מונה ביניהם את הרב אליהו בן אמוזג מליוורנו, את רבני אמסטרדם בזמנו, את הרב יהודא אשכנזי, את הרב עוזיאל ואת הרב יצחק נסים. משום מה הדגם האנושי הזה, עם כל הייחודיות

שלו, לא הונחל להמון. אולי מפני שהיה צריך לדאוג לבעיות הראשוניות, בעיות סוציאליות מיידיות. ש"ס לדוגמה, אמנם לא שימרה את הדגם הרבני הזה ובוודאי לא הנחילה אותו להמון, אך ייאמר לזכותה שבסופו של דבר היא הצליחה לשלוח את הילדים לתלמוד תורה במקום לכלא, ובכל זאת יצא משהו מפועלה. אבל בכל זאת - זה רק שירות סוציאלי, לא נשאר מזה כלום מבחינה תרבותית.

אולי בגלל בעיית המנהיגות הזאת גם אין ישיבות מזרחיות ציוניות-דתיות שמנסות להחזיר עטרה ליושנה?

כן, ודאי. זה חלק מאוזלת היד הספרדית. אגב, לאחרונה נעשו מעט ניסיונות להקמת ישיבות כאלו, אבל האמת היא שאני לא יודע אם לא מאוחר מדי. אני תוהה אם יש היום מספיק כוחות כדי להקים ישיבה כזו, שכן המסורת הספרדית כבר לא קיימת בכל מלוא תוקפה.

מסורות רבות הלכו לאיבוד.

על עצמי אני יכול להעיד כי אני גיבשתי את הזהות הספרדית שלי במקומות אחרים, מחוץ לישיבה - בתוך ההקשרים הקהילתיים והמשפחתיים שבהם המסורת הספרדית חיה ופועמת. במובן הזה הבית ובית הכנסת ניצחו את הבן-גוריוניזם ואת מוסדות החינוך ההגמוניים.

אם כן, איך עוד אפשר לחזור ולתת קול למסורות המזרחיות שהלכו ונדחקו?

צריך לפעול באופן פרקטי, אך לא בצורה ילדותית של אפליה מתקנת. אדרבה, במקום להעניק לספרדים מעמד מיוחד, יש להכיר בנורמליות של הזהות הספרדית. יחד עם זאת, יש בהחלט מקום להקפדה על ההלכה הספרדית, על המסורת הספרדית, וצריך לתת לה מקום בתוך הכלל-ישראליות.

אני עצמי מנסה לטפטף את המסורת הספרדית בשיעורים שאני מעביר, למשל במכון מאיר,

אך מתוך זהירות רבה לאחווה הכלל-ישראלית.

כל התלמידים שלי יודעים שכשאני רוצה לציין מחלוקת בהלכה בין ספרדים לאשכנזים אני תמיד אומר: "אחינו הספרדים אומרים כך, אחינו האשכנזים אומרים כך". הדברים נאמרים לא מתוך עוינות או שבטיות אלא מתוך המשפחה. כך גם בבית הכנסת שבו אני משמש כרב - זה מקום שבו אנו מפתחים את עולם הערכים שנראה בעינינו נכון, בלי מיליטנטיות ובלי תרועות, הרחק מאור הזרקורים.

ה"מזרחי" (במלעיל) והמזרחי

המסורתיות ומבטה על הציונות הדתית

מדוע יהודים מזרחים רבים כל כך, אשר נחשבו בעבר לקהלה ה"טבעי" והנאמן

של הציונות הדתית ושל המפד"ל, נטשו אותה באופן גורף לטובת ש"ס? ד"ר

יעקב ידגר מציע לחפש את התשובה בנקודת המבט המסורתית. על הקשר

בין עדתיות למסורתיות, על דימויה של הציונות הדתית בעיני המסורתיות, ועל

האופן שבו מסורתיות מפרשים ומבינים את "המבט הדתי" עליהם

יעקב ידגר

השאלה הפוליטית

בעקבות פרסום ספרי, העוסק ביהודים ישראלים המזדהים בתור "מסורתיות", פנה אליי חבר לעבודה והעלה את השאלה שמרחפת בין המאמרים השונים בגיליון זה של "דעות": מדוע זה יהודים ישראלים מזרחים רבים כל כך, שרובם מזוהים בתור מסורתיות, ובעבר נחשבו לקהלה ה"טבעי" והנאמן של הציונות הדתית, נטשו אותה באופן גורף כל כך? הייתכן, תהה החבר, שהתשובה לשאלה הרת גורל זו נוגעת באותו עניין שהשיח הפוליטי והתרבותי הישראלי אוסר להזכיר, קרי: זהות עדתית? והרי ידוע, הוא המשיך, שה"מזרחי" (במלעיל, כמובן; כפי שמכתיבה ההגייה האשכנזית) הייתה מאז ומתמיד תנועה לאומית, מכילה, ש"שמה בצד" את ההבדלים העדתיים והעלתה על נס את אחדות העם. אדרבא, כמה מהמנהיגים הרוחניים והפוליטיים הבולטים של הציונות הדתית הם עצמם ממוצא מזרחי! כיצד ייתכן אפוא שאותם מזרחים, שהמירו את נאמנותם למפד"ל בנאמנות למפלגות אחרות (ובראשן ש"ס), רומזים על העדפה, אם לא אפליה,

ד"ר יעקב ידגר מלמד במחלקה למדעי המדינה באוניברסיטת בר-אילן. ספרו "המסורתיות בישראל: מודרניות ללא חילון" יצא לאור השנה בסדרת "הדות ישראלית" (מכון הרטמן, אוניברסיטת בר-אילן וכתר ספרים).

בעיני המסורתיות; ב. האופן שבו המסורתיות מפרשים ומבינים את "המבט הדתי" עליהם; ג. מקומה של העדתיות במבנה הזהות המסורתית. אתחיל בנקודה האחרונה, ברוח הסיפור שפתחתי בו.

עדתיות ומסורתיות

ככלל, למסורתיות בישראל אין הפריבילגיה להתעלם מהממד העדתי של הזדהותם כמסורתיות. הנוכחות של ממד זה היא גלויה, בולטת ורבת משמעות. כל המסורתיות ששוחחתי עמם, גם אלה שהתנגדו ל"דיבור עדתי" והציגו עמדה נחרצת שלפיה לזהותם העדתית אין כל משקל בבחירתם בזהות המסורתית - הסכימו שלפחות ברמת התפיסה החברתית המקובלת, המסורתיות מזוהה עם מזרחיות.

ואכן, סקרים רבים מצביעים על הדומיננטיות של הקשר בין עדתיות לזהות יהודית בקרב יהודי ישראל. סקרים אלו מראים כי רוב המשיבים המזרחים מעדיפים את התווית "מסורתית" לזיהוי עמדתם היהודית-הדתית, וכי רוב המשיבים שבחרים בתווית זו הם מזרחים. בו בזמן, מעניין לעמוד גם על ההתעלמות המקובלת מהפן האחר של קשר זה בין זהות יהודית לעדתיות. כוונתי לעובדה החברתית-התרבותית ה"משלימה", קרי: הדומיננטיות האשכנזית הבולטת של קבוצות "זהויות הקצה", החילונים והדתיים. יהודים ישראלים ממוצא אשכנזי נוטים לאכלס את ה"קצוות" של אותו ציר שנע לכאורה בין "חילוניות" ל"דתיות", ואילו שיעורם של המזרחים בקבוצות הקצה האלה נמוך במידה ניכרת משיעורם בקרב כלל האוכלוסייה היהודית בישראל.

אין זה המקום לנסות להסביר את המקורות ההיסטוריים, החברתיים והתרבותיים של ההבדלים הבולטים האלה בין מזרחים לאשכנזים. כפי שרמזתי, אני סבור שהערך הגדול של הדיון בקשר בין עדתיות לזהות יהודית, ובייחוד בין מסורתיות למזרחיות, מצוי בבחינת משמעותו של קשר זה עבור המסורתיות. הקשבה זהירה לאופן שבו המסורתיות ששוחחתי עמם מבינים ומבנים את הקשר הזה, מאירה את מקומה המרכזי של ההזדהות העדתית בשימורו של קשר חיוני למסורת היהודית.

אפשר לסכם את הנקודה המרכזית הזו בקביעה שכמעט כל בני שיחי שחשו הזדהות עדתית חזקה, קשרו אותה באופן הדוק

בהזדהותם המסורתית, היהודית. לדידם, הזהות העדתית והזהות היהודית-המסורתית הם שני אברים משלימים במערך מורכב (שמכיל עוד אברים חשובים, כמו זהות משפחתית, לאומית, מגדרית ומעמדית) של עיצוב העצמי.

בני שיחי המסורתיות בעלי הזהות העדתית החזקה הדגימו גם את עוצמתו הרבה ואת

הזהות העדתית והזהות היהודית-המסורתית הם שני

אברים משלימים במערך מורכב של עיצוב העצמי. על כן,

השתקתה, מחיקתה או הכחשתה של הזהות העדתית, כמוה

כחסימת דרכו הטבעית של האדם אל מסורתו היהודית

אין להתעלם גם מהעובדה שהשלילה וההשתקה של "הדיבור העדתי", והסימון שלו כסכנה המאיימת על האחדות הלאומית, הם פעמים רבות מסווה לעמדות גזעניות ומפלגות. כמה מהמסורתיות ששוחחתי עמם, מזרחים ואשכנזים כאחד, סיפרו שהם

משמעותו העמוקה של הקשר בין זהותם העדתית לבחירתם בזהות מסורתית. עבורם המסורתיות היא חלק בלתי נפרד מ"מהות" זהותם כבנים לעדה זו או אחרת. הם הדגישו את המובן מאליו (לפחות לכל מי שמשתתף באופן מודע לעצמו בטקסים יהודיים):

ש"ס והמפד"ל. הציבור המזרחי נטש את האחרונה מתוך נאמנות לזהותו העדתית-מסורתית

מכירים מקרוב ביטויים של אפליה וגזענות, ושהותם כמסורתיות מתעצבת גם מול גילויים כאלו. המבט המפלה, הגזעני, נוטה לאחד את שני מרחבי הזהות המדוברים (עדתיות/מזרחיות ומסורתיות) ולדחותם בגלל נחיתותם, כביכול: המזרחיות היא

קיומה של המסורת היהודית בפועל, כאורח חיים, צבוע בבריור בצבעים עדתיים. "כולם" חוגגים את ליל הסדר; אבל האופן המעשי שהטקס נחוג בו, המוזיקה שהחג מתנגן בה, הטעמים שנקשרים אליו, וכל יתר אבני הבניין של עצם החוויה המעשית של החג

“פרימיטיבית” מבחינה תרבותית, והמסורתיות היא “פגומה” מבחינה דתית. בהקשר זה מתברר כי עמדתם של המסורתיים האשכנזים, שלכאורה בוחרים בזהות “נחותה”, היא רגישה במיוחד. השלילה הגזענית של המסורתיות כמזרחית בגלל מזרחיותה, ולפיכך - בגלל נחיתותה, חוסמת בפני אשכנזים רבים את האפשרות לבחור בזהות המסורתית. עבורם קיימת, לכאורה, רק בחירה צרה בין שתי חלופות קיצוניות: דתיות קפדנית או חילונית “גמורה”.

תפיסת המסורתי את “המבט הדתי” עליו

למרבה הצער, הרושם הברור של רבים מהמסורתיים המזרחים ששוחחתי עמם, הוא שתפיסה מפלה וגזענית שכזו, גם אם לרוב היא סמויה ומשתמעת ולא גלויה וישירה, היא מרכיב מרכזי באופן שבו הם נתפסים בעיני אלה המזוהים כדתיים. אחת החוויות המכוננות של הזהות

מכוון גם כלפי המזרחיות שמזוהה עמה. המסורתיים ששוחחתי עמם הדגימו עד כמה הם מכירים את העמדה השוללת הזו מקרוב, ועד כמה היא יוצרת ניכור בינם ובין העולם הדתי. במובן מסוים, האפליה הגלומה במבט השולל הזה על המסורתי היא ביטוי נוסף לדפוס המחשבה הדו-קוטבי, שמעמיד את ה“אני” הדתי כנגד ה“אחר” הלא דתי, ומבקש לזהות קטגוריות ברורות, עקביות ו“טהורות” של זהות ואורח חיים; המסורתיים המזרחים, שמבקשים להימצא בשני המרחבים הללו בו בזמן, בלי להשתייך באופן “עקבי” ו“שיטתי” לאף אחד מהם, משבשים את החלוקה הזו, שהיא חדה ו“נקייה” לכאורה, ומאיימים על זהותם העצמית של שני המרחבים.

מעניין לציין שביטויי האפליה שתיארו המסורתיים המזרחים נגעו בדיוק לרגע של הניסיון “לחדור” אל תוך המרחבים המדוברים, ושל הדחיה שחוו בגלל מזרחיותם/מסורתיותם. מוסדות חינוך דתיים, ובהם גם מוסדות של הציונות

לשייך לשכניהם המסורתיים. הנטייה לזלזל (בגלוי) במסורתיים ולראות בהם “חפיפניקים”, “חלביים”, ועוד מיני שמות גנאי שמכוונים לאופן החסר לכאורה שבו הם מקיימים את המסורת היהודית, נדמתה כמתמזגת אל תוך הזלזול (הסמוי) במזרחים כ“פרימיטיביים”.

מובן שיש דרכים אחרות להיענות לאתגר המסורתי. חשבו למשל על בית הכנסת כעל מרחב מובהק שהבדלי גישה כאלה באים בו לידי ביטוי: בני שיחי שבו והזכירו את האופן ה“טבעי” וה“נוח” שבו המסורתיות מתקבלת בתחום בית הכנסת הספרדי. אף על פי שזהו מרחבו מובהק של ה“דתי”, לרוב בית הכנסת הספרדי אינו דוחה את שאינם דתיים, ומאפשר להם לחוש שהם מתקבלים בברכה. בעשותו כן הוא פותח בפניהם את האפשרות של מגע זהיר עם התחום של דתיות וקדושה, מבלי שיחושו מאוימים. עמדה “מתונה” ורגישה כזו, הבהירו רבים, אינה מאפיינת את בית הכנסת האשכנזי: “אם אתה לא דתי, אין לך מקום בבית

המסורתיים. גם כאשר לבני שיחי הייתה ביקורת על הנטייה של הדתיות לקבע ו“להקפיא” את המסורת (בעצם, זהו שורש הסתייגותם של מסורתיים רבים מהעולם הדתי), הם נטו לראות בציונות הדתית, ב“מפד” לניק הצעיר”, מיצוי של כל המידות הטובות והנעלות שביהדות. השילוב של נאמנות למסורת ישראל עם מחויבות לעם ישראל ולמדינת ישראל נתפס בעיני מסורתיים רבים כשיאה של זהות יהודית דתית אותנטית, והם לא היססו לבטא את הערכתם כלפיה. שיחותיי עם מסורתיים שבו והדגימו עד כמה הם מאמצים ללבם את הדגם הכמו-מושלם של “הכיפה הסרוגה” כמודל לחיקוי, שגם אם הם עצמם אינם חשים מחויבים ללכת בעקבותיו בכל תג ותג, הרי שהוא מגלם עבורם את האופק הראוי ליהדות הדתית בעידן המודרני. הביקורת החריפה שהם מתחו על מה שהם תיארו כהסתגרות חרדית וכצרות אופקים שמאפיינת חוגים רחבים אחרים בקרב אנשים שמזדהים כדתיים, רק חידדה את הדימוי החיובי של

פוליטיקה, מסורת וזהות
נקודת המבט המסורתית, שרק שבריר קטן ממנה הצגתי כאן, מציעה פתח להבנת השאלה הפוליטית שפתחתי בה: ההתעלמות מהזהות העדתית, הכחשתה הסמויה או גינויה הגלוי, כמוהם כשלילה של אבר מרכזי מזהותם ומאישיותם של רבים מאלה שמזדהים בתור מסורתיים. כשלהתעלמות או להכחשה זו מתלווה גם זלזול מפלה בזהות המזרחית ובתרבותה, היא הופכת למכשול של ממש בפני הפרט המבקש להיות נאמן למסורתו היהודית (שהנה, מלכתחילה, עדתית). אין זה מפתיע אפוא שעם הופעתה של ש“ס, שהעמידה בפני קהלה שילוב מביטח שכזה של כבוד למסורת העדתית והדתית כאחד, העדיפו רבים מהמסורתיים לתת לה את קולם, שבעבר ניתן באופן כמעט אוטומטי לנציגותיה של הציונות הדתית. שילוב כזה של כבוד למסורת היהודית והכרה בזהות העדתית מצוי, למיטב שיפוטי, גם בשורש הצלחתו של הליכוד תחת הנהגתו של מנחם

- מולידה שלילה מעוורת של המסורתיות. בגלל השלילה הזו האורתודוקסיה היהודית בישראל (אם ה“מודרנית” ואם ה“חרדית”, אבל תמיד האשכנזית [ש“ס, אחרי הכול, מכירה היטב את קהלה המזרחי-מסורתית]) אינה מצליחה להכיר באתגר שהמסורתיות מצביה בפניה, ואת הפוטנציאל הפורה שיש בה לפרשנות עכשווית ונאמנה של משמעות היותנו יהודים בעידן הנוכחי. אחת הדרכים הראשיות להכרתו של אתגר זה ולהבנתו היא התעלות הכרחית אל מעבר לחלוקות דו-קוטביות מטעות ושקריות, שמחלקות את העולם להפכים מנוגדים, ברורים ושיטתיים לכאורה, כמו “דתי לעומת חילוני”, “מסורת לעומת מודרנה” ו“נאמנות למסורת לעומת חירות אישית”. מסורת, כשהיא חיה, הנה מעצם טבעה מרחב לפרשנות מתמשכת ובלתי פוסקת. עובדת היותנו נשאה של מסורת משמעה, בין היתר, שאנחנו מציעים - בעצם אורח החיים שאנחנו בוחרים לקיים - את הבנתנו ואת פרשנותנו לעיקריה

הנטייה האורתודוקסית לקבל את החלוקה המשענת “דתי לעומת חילוני” כמייצגת את אופק האפשרויות הבלעדי לזהות יהודית, מולידה שלילה מעוורת של המסורתיות. בגלל שלילה זו האורתודוקסיה היהודית בישראל אינה מצליחה להכיר באתגר שהמסורתיות מציבה בפניה

“השתקתה של הזהות העדתית כמוה כחסימת דרכו של האדם אל מסורתו היהודית. תמונות מחיי קהילות יהודיות במרוקו”. התמונות מתוך אתר זוהר דאר-דיילנא www.marocmoreshet.com

הכנסת האשכנזי”. בית הכנסת הספרדי מספק הדגמה אותנטית של הפוטנציאל (המסורתי) להתעלות אל מעבר לתפיסות הדו-קוטביות המבחינות באופן קטגוריאלי בין הדתי ובין מי שאינו דתי, ומאפשר - באופן מעשי גם אם לא בהכרח אידאולוגי - היכרות עם מערך רחב של התייחסויות אל המסורת הדתית.

הציוני-דתי בעיני המסורתי

העמדה השוללת והשלילית כלפי המסורתיות מתחדדת ביתר שאת לנוכח הדימוי החיובי בעליל של בני הציונות הדתית בעיני

הדתית, התבררו כאחת הזירות הראשיות בהן המתח הזה בא לידי ביטוי. איני מתכוון לגלוש לנושא מקומם של המזרחים במוסדות החינוך של הציונות הדתית, אבל אין להתעלם מהעובדה שלעתים הקמתן של כיתות נפרדות והקבצות על פי “חוזקם הרוחני” או “תורניותם” של התלמידים, אינה אלא מסווה לחלוקה ואפליה על רקע זהותם העדתית של התלמידים.

מנגד, כמה מבני שיחי האשכנזים, שרובם גדלו בקהילות דתיות והתחנכו במוסדות חינוך של הציונות הדתית, העידו על הסטיגמות השליליות שהם למדו, כילדים,

המזרחית היא ההתמודדות הנמשכת עם מערכת של לחצים צולבים המופעלים על המסורתיים, מצד חילונים ודתיים כאחד. לחצים אלו דורשים מהמסורתי שיפסיק לתפוס את “עמדת הביניים” שלו, ויאמץ את אחד משני אבריו של הניגוד: דתי או חילוני. מנקדות המבט הדתית, ההתנהגות המסורתית נתפסת לרוב כביטוי של מעין דתיות פגומה, תוצאה של חוסר יכולת או חוסר רצון של המסורתי לעמוד בדרישותיה הקפדניות של ההלכה היהודית. זהו הדהוד שלילי של הזיהוי בין מסורתיות למזרחיות. כלומר, המבט הדתי השולל את המסורתיות

בגין, לזכות בתמיכה רחבה בקרב הציבור המסורתי והמזרחי. ואולם, כפי שהודגש לעיל, אין המדובר אך ורק בעניין של כבוד והכרה בערכה של הזהות העדתית. הנטייה האורתודוקסית לזלזל בביטויי נאמנות למסורת שאינם עונים לתכתיב האורתודוקסי, ולפסול אותם כ“חלקיים” ולפיכך כ“חסרי ערך” - במילים אחרות, הנטייה המשתמעת של האורתודוקסיה לקבל את החלוקה המשענת “דתי לעומת חילוני” כמייצגת את אופק האפשרויות הבלעדי לזהות יהודית מודרנית

הציונות הדתית בעיניהם. ביטויי ההערכה האלו מלמדים על הפוטנציאל הגדול לניהולו של דו-שיח פורה בין שני הניסוחים החשובים האלו של נאמנות למסורת היהודית ושל “משימת הזהות” היהודית: המסורתיות והציונות הדתית. כפי שכבר העירו כותבים שונים מעל דפי “דעות” בעבר, ההכרה באפשרות ניהולו של דיאלוג כזה, ולא ניסיון חד-כיווני ל“הטמיע” את המסורתיים המזרחים בתוך העולם הציוני-דתי, היא אתגר גדול שמוסיף לעמוד לפתחה של הציונות הדתית.

הרהורים על פמיניזם, מזרחיות והדרה

תהום פעורה בין הפמיניזם הדתי ובין המזרחיות: הפמיניזם הדתי הוא אשכנזי, אקדמי, אליטיסטי ולוחמני, וכמעט אינו נוכח בפריפריה. לעומתו, המסורתיות היא תופעה חברתית ולא עמדה אידאולוגית, והיא מושפעת ממגמות חרדיות הפועלות בפריפריה. במסעה האישי בין מחוזות הפמיניזם ובין התרבות המזרחית גילתה תמר ג'ינג'חשווילי גשרים וקשרים מפתיעים מעל התהום הזו, והיא תוהה אם יום אחד יוכל להתקיים ביניהם שיח פורה

תמר ג'ינג'חשווילי

לי "תודה" בחטף והכריחה אותי להניח את הסלים עוד לפני שבאו הילדים.

מבוא: ההדרה בציונות הדתית
"השד העדתי" חי ונושם. מספיק שנעיף מבט סביבנו ונראה מאיזה מוצא רוב חברינו, שכנינו ושאר האנשים שאנו יוצרים קשרי קרבה איתם, או שניזכר בניואנסים, באמירות קטנות, מתייגות ומדירות על רקע עדתי, הנשמעות כל העת. מתי אנחנו משתמשים בכינויים "ערסים" או "חפיפניקים"? איזה הרכב חברתי סובב אותנו? לאילו בתי ספר אנו שולחים את ילדינו? וכמה מקום אנו נותנים למסורות אבות מגוונות מול הדרישה לאחידות תרבותית (ובמילים אחרות - עד כמה אנו "משכנזים" את המזרחיים שבסביבתנו)?

מרחבי ההדרה מצויים גם במחוזות הציונות הדתית, ובתוכה - גם במקומות בלתי צפויים במיוחד. לדוגמה אספר כי כשעבדתי במרכז סיוע לנפגעות ולנפגעי תקיפה מינית בתל אביב הייתי שותפה להקמת "פורום תקנה". חשוב היה לי שיצרפו לפורום גם רבנים ספרדים שיתרמו מנקודת המבט התורנית הייחודית להם. בעקבות התעקשותי התקבלה הבקשה. פניתי לרב שלמדתי אצלו בתוכנית של הארגון

"מזרח שמש", והוא הסכים להצטרף בשמחה ושיבח את חשיבות הפעילות למען העלאת המודעות לתקיפה מינית בקרב הציבור שלנו. אך לאחר מפגש אחד הוא לא חזר עוד לפורום - הוא היה הספרדי היחיד בין כשלושים רבנים

ואנשי ציבור חשובים וחשובות, ולא מצא את מקומו במרחב זה. לא ניתן לו מרחב ממשי להביע את קולו.

במשך השנים שבהן אני מוגדרת מזרחית למדתי שזו הגדרה על דרך השלילה - כל מי שאינו אשכנזי הוא מזרחי (אך מובן שהמזרחים בעכו קטלגו אותי כ"גרוזינית", שאינה אחת משלהם). במערכות החינוך הדתיות שלמדתי בהן הפנמתי עם חברות נוספות את המסר שהמסורת הספרדית היא פושרת, חפיפניקית, ולא מספיק דתית, ושהבית והמשפחה שהגענו מהם עלולים "לקלקל" אותנו. המסרים הסמויים האלו הופנמו והובילו לניתוק רגשי ולחוסר רצון ללמוד את מסורת אבותיי או להזדהות איתה. ואכן, שנים רבות התפללתי בבית הכנסת של ה"צעירים" בנוסח אחיד "ספרד", לרבות בימים נוראים, אמרתי ברכת המזון בנוסח אשכנזי, ורק באמירת הסליחות נשארתי נאמנה למנהג אבותיי. המשכתי בכך גם אחרי שלמדתי במדרשת לינדבאום ("ברוריה") את הסוגיה ההלכתית הקובעת שאסור לשנות ממנהגי אבות בתפילה. אחרי כל כך הרבה שנים במרחב האשכנזי קשה היה לי לשנות את מנהגי.

פמיניזם ושיבה אל המסורת

רק אחרי שנים רבות, בגיל 28, שבתי בכל זאת להתפלל בבית הכנסת הגרוזיני. אבי היה גבאי בית הכנסת, ואף שחינו את צורכי בית הכנסת והקהילה בהווי המשפחתי, רק

כשהתחלתי להתפלל בשבתות בבית הכנסת גילתי מסורות יפהפיות רבות שלא הכרתי. המסע הרגשי שלי חזרה לקהילה, למשפחה, למורשת ולפריפריה המבורכת החל שם ונמשך הרבה מאוד שנים. אחת לשבועיים, כשביקרתי את הוריי בעכו, הקפדתי לבקר בבית הכנסת ולהתפלל בנוסח אבותיי, וגם בראש השנה התחלתי להתפלל יום אחד בנוסח עדות המזרח ויום אחד בנוסח אשכנזי. ובכל זאת, ביום כיפור לא הייתי מוכנה לוותר על הנוסח האשכנזי המאומץ, ופשוט חיפשתי מניינים אשכנזיים שבהם משלבים פיוטים ספרדיים בתפילה.

אך היו כמה גורמים מעכבים שמנעו ממני לחזור לחלוטין ל"תרבות האם" שלי. אחד

המינים על בסיס הלכתי. שכן תהום פעורה בין הפמיניזם הדתי ובין הפרגמטיות המזרחית - הן הבדלי אופי עמוקים, הן הבדלים של זמן ומקום. הפמיניזם הדתי הוא מערבי, לרוב אשכנזי, אקדמי, אליטיסטי, ולא פעם - לוחמני; נוסף לכך, במשך השנים העולם הצינוני-דתי המתון והפמיניזם הדתי כמעט לא פעלו בפריפריה. לעומתם, המסורתיות היא תופעה חברתית ולא עמדה אידאולוגית, וממילא - היא אינה סטאטית; היא מושפעת מאוד מהחרדיות (הש"סנקית והחרד"לית), אשר במשך שנים פעלה באופן בלעדי באזורי הפריפריה. על תהום זו, שלעתים מתגלים מעליה גשרים מפתיעים ומעניינים, ברצוני להרחיב את הדיבור.

הפמיניזם הדתי כמעט ולא הגיע לפריפריה. נשים בירוחם. צילום: משה מילר, לשכת העתונות הממשלתית

מכירת עליות בבתי הכנסת הספרדיים מאפשרת לנשים להשתתף בעקיפין בעלייה לתורה, שכן נשים אינן נמנעות מלהשתתף במכירה הפומבית, לקנות עליות ממקומן שבעזרת הנשים, ולתת לשליח (גבר, כמובן) לעלות במקומן לתורה. הנשים הקונות הן אלו שיזכו בסוף העלייה לברכת

"מי שברך" מפי הרב או החזן

מהם היה החיבור שלי לתרבות היהודית המתחדשת - בלימוד, בעשייה וביצירה אמנותית. תרבות זו לא הגיעה אל אזורי הפריפריה ולא ביקשה לשלב מורשות יהודיות מזרחיות בתהליכי ההתחדשות שהובילה; באותם זמנים החיבור לניו-יורק היה פשוט ונכון יותר מן החיבור לעכו.

עוד גורם שמנע ממני לחזור היה התודעה הפמיניסטית שהלכה והתבהרה בי, והתנסחה עם השנים גם בפעילות במרחב הציבורי, דרך פיתוח של תוכנית בת-מצווה, עבודה במרכז סיוע לנפגעי תקיפה מינית בתל אביב, והרצאות בכנסי "קולך", שהובילו אותי להשתתף לקהילות שמקדמות שוויון בין

באופן זה נוצרים קווי דמיון דקים ומפתיעים בין ההתרחשות הנאו-אורתודוקסית האשכנזית נוסח קטמון ו"שירה חדשה", ובין מחוזות המסורת המזרחיים, הרחוקים מהם כרחוק מזרח ממערב (תרתי משמע), כפי שגילתה על בשרה חברה שלי. אותה חברה הייתה היחידה ממשפחתה הגדולה שהייתה יכולה להגיד קדיש במות אביה, ולפיכך היא קיבלה על עצמה את הדין והקפידה במשך שנה להתפלל במניין ולומר קדיש. בשבתות לא הייתה לה כל בעיה - היו כמה בתי כנסת אשכנזיים בקטמון שבהם היא הייתה יכולה להגיד קדיש, והדבר נחשב למקובל; אך היא ביקשה להגיד קדיש בכל יום, ולא מצאה מניין מספיק פתוח שבו תוכל לעשות זאת.

והנה, במהלך חיפושה היא הגיעה דווקא לבית כנסת ספרדי מ"הדור הישן" בנחלאות, ולאחר שהסבירה את מצבה לרב הוא קיבל אותה בזרועות פתוחות, חיזק את רוחה, ודאג מיד לפתוח לה את עזרת הנשים בכל שלוש התפילות בכל יום. חברתי אמרה שם קדיש גם לבדה - כאשר לא היו גברים אחרים שהיה באפשרותה להצטרף אליהם. באחת הפעמים העיר אחד המתפללים הצעירים - חרדי ספרדי - שלא ראוי שאישה תגיד קדיש ושזה מנהג רפורמי. רב בית הכנסת עצר בעדו בטענה כי ראוי לו ללמוד טוב יותר, ושאלו מי שמו למנוע מאביה של חברתי שיגידו עליו קדיש!?

בהקשר זה ראוי להזכיר כי התנועה הרפורמית היא תופעה אשכנזית מובהקת, שלא הייתה לה מקבילה בקרב יהדות ארצות האסלאם. היו יהודים שהקפידו יותר על ההלכה והיו יהודים שהקפידו פחות, והיו אף "חילונים" שלא ראו עצמם מחויבים לקיום מצוות, אך לרוב כל אלו מצאו את מקומם במסגרת הקהילה ולא פרשו והקימו קהילות מקבילות או נפרדות. רק מפגשי התרבות בין מזרח הרפורמי ואת החשש מפני רפורמים. הרב עובדיה יוסף, למשל, טען כי באופן עקרוני אין מניעה הלכתית מאישה לעלות לתורה, אך פסק כי יש לאסור זאת בשל החשש מפני הרפורמים. זוהי דוגמה להשפעה בעייתית של הלכי רוח מן המערב על המזרח.

נשים בבית הכנסת הספרדי

גם המסע שלי חזרה לקהילה הגרוזינית בעכו חשף בפניי אוצר של מנהגים ותפיסות המעלים הרהורים על המתח שבין פמיניזם

למזרחיות. אציין כמה מנהגים מעולם בית הכנסת שגרמו לי להרהורים אלו:
א. בבית הכנסת הספרדי, המלא בצעירים - בעיקר בערבי שבתות - אפשר למצוא בעזרת הנשים בחורות המגיעות עם מכנסיים לקבל את השבת ולשמע דרשה. פתאום הגבול בין הדתי לחילוני נראה מדומה. הצבעוניות בלבוש וחוסר האחידות מאפשרים לכל באי

להלוויה של אבי הוזמן רב מפורסם, דובר גרוזינית; איש נמרץ שגדל במוסדות חרדיים בארץ. ברגע שהגיע למקום הוא ביקש מהנשים לעלות לעזרת הנשים, וכך הורחקתי מאבי. באותו רגע החלטתי לדבר בהלוויה - לא לאפשר לקחת ממני את הכאב; החלטתי להגיד דבר תורה

בית הכנסת להרגיש בנוח, והאישה לא נמדדת דרך הופעתה החיצונית - אורך השרוול, כיסוי הראש שלה, או המחשוף.
ב. בחלק מבתי כנסת שבהם המחיצה בין עזרת הנשים לגברים עשויה וילון, נהוג להסיט את הווילון המפריד בעת קריאת התורה ובדרשה, ולסגור אותו בעת התפילה עצמה. מצאתי שזוהי מסורת המבוססת על הלכה, ובמקומות שבהם ישנה הקצנה דתית, בעיקר בקרב הצעירות, נוטים לסגור את הווילון גם בעת קריאת התורה. אך אם זה מנהג מקובל, אותן נערות משלימות עם הכלל שהתקבע בבית הכנסת.
ג. בחלק מבתי כנסת הספרדיים, בעיקר כשעזרת הנשים נמצאת פחות או יותר באותו מפלס של עזרת הגברים, כאשר מוצאים את ספר תורה מההיכל מביאים אותו גם אל הנשים, כדי שינשקו אותו ויתפללו. עבור נשים רבות רגע התפילה מול ספר התורה הוא רגע דתי אקסטטי.
ד. עוד נקודה מעניינת קשורה למנהג מכירת העליות לתורה - טקס שלמדתי לשנוא שנים רבות, למרות שמבחינה סוציולוגית זהו אחד

הדברים המרתקים שקורים בבתי הכנסת הספרדיים. מנהג זה מאפשר להחזיק את בית הכנסת מבחינה כלכלית בלי ליצור מחויבות לחברות קבועה, ובמקביל, מנהג ה"עולים הנוספים" לתורה מבטיח שלא תימנע מהציבור האפשרות לעלות לתורה בלי לשלם. למדתי שמכירת פסוקים או עליות מאפשרת גם לנשים להשתתף בעקיפין בעלייה לתורה, שכן בחלק מבתי הכנסת נשים אינן נמנעות מלהשתתף במכירה הפומבית, לקנות פסוקים או עליות ממקומן שבעזרת נשים, ולתת לשליח (גבר, כמובן) לעלות במקומן לתורה. הנשים הקונות הן אלו שיזכו בסוף העלייה לברכת "מי שברך" מפי הרב או החזן, שיפנה אליהן, ינקוב בשמן, ויברך אותן בציבור.

הדרה במרחב המזרחי

כל המנהגים הללו, שלא יתאפשרו בדרך כלל בבית כנסת אשכנזי שמרני מן השורה, מסמלים את הגמישות היחסית של התרבות המזרחית ואת המקום שהיא מעניקה לנשים באופן מסורתי וטבעי. אך אין בכך כדי לטעון שהתרבות המזרחית פועלת באופן אקטיבי לקידום מעמד האישה; המניע למנהגים אלו הוא פסיקה הלכתית שאינה מחפשת אחר חומרות מיותרות. לפיכך, רב הפער בין התרבות הזו ובין השפה הפמיניסטית המודרנית. ואכן, גם עם חזרתי לקהילה בעכו, עדיין לא חשתי שייכת. לא יכולתי לגשר במחי יד על כל השנים. בסופו של דבר חייתי בירושלים והשפה והתרבות היומיומית שלי ינקו מעולם האשכנזי - הדתי או החילוני.
את הפער בין הרצון להעניק מקום לאישה במרחב הדתי ובין התודעה המזרחית הרגשית במיוחד בהלוויה של אבי, שהתקיימה בחודש שבט בשנת 1997. אבי היה כאמור מאבני היסוד של הקהילה הגרוזינית בעכו. איש תם וישר שבמשך שנים דאג להקים את בית הכנסת ולתחזק אותו. כראוי לו, הלווייתו יצאה מבית הכנסת. ארונו הונח בעזרת הגברים, וכשהתיישבנו על הספסלים ליד המת החלו הנשים בנות משפחה לקונן בפנינו, כנהוג בהלוויות בקהילה. אני לא ידעתי לקונן - לא ידעתי את המנגינה, לא הייתה בידי היכולת לחרוז בגרוזינית; דממתי בלא מילים, ולא היה מוצא לכאב העצום. להלוויה הוזמן רב מפורסם, דובר גרוזינית; איש נמרץ שגדל במוסדות חרדיים בארץ. ברגע שהגיע למקום הוא ביקש מהנשים לעלות לעזרת הנשים, וכך הורחקתי מאבי.

באותו רגע החלטתי לדבר בהלוויה - לא לאפשר לקחת ממני את הכאב; הרי הוא אבי ואני בתו. החלטתי להגיד דבר תורה, שפה שהייתי אמונה עליה, שדרכה יכולתי לבטא את כאבי ואת גדולתו של אבי. לקחתי תנ"ך ועליתי לעזרת הנשים. אחד-אחד עלו הרבנים ודרשו - מי בעברית ומי בגרוזינית. הרב המפורסם, שהוזמן במיוחד, האריך ודיבר דברי טעם. הוא "תודרך" היטב על אודות תרומתו של אבי לקהילה ולבניין הארץ. הוא דיבר על דוד ושלמה ובניית המקדש והשווה את פועלם למעשי אבי. רמתו לאמי שאני רוצה לדבר ושאני זקוקה לעזרתה, והיא קמה ואמרה: "בתי רוצה לדבר". הרב המוזמן שאך זה סיים את דרשתו קבע בפסקנות: "אחרי דברי התורה", ואני השבתי ואמרתי שדבר תורה הוא אשר אני רוצה להגיד. הרב המשיך וניסה למנוע ממני לדבר, אך שני רבנים אחרים שעמדו לצדו בתיבה, והכירו את המשפחה מקרוב, עצרו בעדו.

דיברתי בגרוזינית מעורבת בעברית. אינני יודעת מהיכן מצאתי מילים, שכן אני דוברת גרוזינית באופן בסיסי בלבד. כל המון האדם שמילא את בית הכנסת הסתכל לעזרת הנשים ובכה עמי בדרשתי, ולי התאפשר להתאבל, להביע את הערכתי ואהבתי במילים של תורה, בשפה שהייתה סדורה בעצמותי. יכולתי לקונן ולנגן את הכאב הפנימי במילים, במקום הקינה המסורתית שאותה לא למדתי, לצערי. היה זה רגע של חסד, שבו הותר לאישה לדרוש בבית הכנסת. בכך אפשרו לי להיות נוכחת מבחינה רגשית בהלוויה של אבי, ולכלל הקהל שבא - לקיים באמת את מצווה ליווי המת וניחום המשפחה הנותרת בצערה. מיד לאחר ההספדים נישא הארון לרכב של חברת קדישא, ואז ליווייתי את אבי, עם שאר הנשים, עד הצומת הקרוב. משם נאלצתי לחזור הביתה, בהתאם למנהג המסורת הגרוזינית שלפיה נשים אינן עולות לבית העלמין לקבורה.

בשנת האבלות למדתי שוב את גבולות הפתיחות של הדתיות המזרחית. נהגתי להצטרף לקדיש בשבתות, על אף שהיה זה מעשה חריג ולא מקובל. הרב והקהל הבינו ולא אמרו דבר. יתרה מכך, בסוף שנת האבלות סיימנו אחי ואני לימוד משותף של ששת סדרי משנה, ובאזכרה השנתית אחי נשא דברים ושינוי אמרונו יחד קדיש בנוכחות הרב. עם זאת, מובן שבסעודה שהתקיימה שם ישבו הגברים לשולחנות ערוכים, בעוד

גדולות מהחיים. מזלית חצרוני-טביב

הנשים בחדר אחר, ואני, כשאר הנשים, מילאתי את התפקיד הנשי - ערכתי, שירתתי והגשתי, כמצופה ממני.
כך, במשך השנים למדתי לנוע על הגבול המתאפשר לי בתוך המסגרת המזרחית המסורתית: מחד גיסא, תפקיד מסורתי המדיר בנות ונשים, ומאידך גיסא, מסורת המקיימת "איים" של סובלנות, ובהם ניתן מקום לנשים - כל עוד ההלכה המקובלת מאפשרת זאת.

סיכום: חיפוש אחר שיח חדש

רובו של הציבור המזרחי המסורתי הנו סובלני, מקבל את האחר כמו שהוא ונותן מרחב לנשים במסגרת ההלכה. אך המציאות הזו בעייתית - לעתים היא מוציאה את העוקץ מן המרד וההתרסה נגד המסורת, ובמידה מסוימת היא משתיקה את התסיסה

הפמיניסטית. ואכן, הציבור המסורתי מקבל את סמכות האורתודוקסיה, ואינו קורא תיגר או עושה מאמץ לשינוי אקטיבי של השוויון בין המינים במרחב הדתי. זאת ועוד, לאורך השנים שינה מעט הציבור המזרחי את אופיו המסורתי הסובלני; בעיקר בהשפעת רבנים, מטיפים ואנשי הלכה שאימצו מגמות חרדיות. בעקבות זאת גברה הדרת הנשים במרחב המזרחי. כאמור, בין היתר זוהי תוצאה של היעדר פעילות של גופים פמיניסטיים ודתיים מתונים בפריפריה, ושל "הפקרת" המקומות האלו לרוחות חרד"ליות וחרדיות.

אך אני מאמינה כי כל עוד הציבור המזרחי הנוהר לבתי הכנסת הוא מסורתי, ונע בגמישות על הרצף החילוני-דתי, מגמות ההקצנה הללו ישוּבו ויתמתנו. האם בסופו של יום אפשר יהיה לקיים שיח ישיר בין הפמיניזם ובין המזרחיות? כיום, לאחר שנים

לאורך השנים שינה מעט הציבור המזרחי את אופיו הסובלני; בעיקר בהשפעת רבנים, מטיפים ואנשי הלכה שאימצו מגמות חרדיות. בעקבות זאת גברה הדרת הנשים במרחב המזרחי. בין היתר זוהי תוצאה של היעדר פעילות של גופים פמיניסטיים דתיים בפריפריה, ושל "הפקרת" המקומות האלו לרוחות חרד"ליות וחרדיות

קרות בתינו

על חיי הנישואים בחברה הדתית
48 דעות

התפוררות או התחדשות?

על סמכותו, מעמדו ואופיו של הרב
47 דעות

ציונות דתית אחת?

ההתפלגות הפנימית בציבור הדתי-לאומי
46 דעות

מבצע! מחיר מנוי [חמישה גיליונות]: 150 ש"ח;

מחיר מנוי + חברות בתנועת "נאמני תורה ועבודה": 180 ש"ח; מחיר לצעירים: 60 ש"ח.

להזמנת גיליון היכרות חינם: 03-6072739 deot.ta@gmail.com

פרטים נוספים ומאמרים לדוגמא באתר האינטרנט: <http://toravoda.org.il>

מנהיגות
חינוכית
דתית

בס"ד

הזמנה להצעת פרויקטים בתחום החינוך הדתי

התוכנית מעניקה ליווי, ייעוץ ותמיכה כספית ליזמים בתחומי היהדות, החינוך והחברה. התוכנית מיועדת לאנשי ונשות חינוך דתיים, בעלי ניסיון בהובלת פרויקטים חינוכיים, מכל רחבי הארץ. מטרת התוכנית היא: קידום עשייה חינוכית בשטח, באמצעות יצירת קבוצת מנהיגות של אנשי ונשות חינוך בעלי/ות תחושת שליחות ציבורית, חיזוק והעצמת היכולות האישיות כדי שיובילו לפריצות דרכים חינוכיות חדשות ועל ידי כך לחיזוק החינוך הדתי בישראל.

- התוכנית מונחית על ידי אנשי/ות רוח, הגות ומעשה מובילים/ות בציבור החינוכי-דתי.
- מפגשים קבוצתיים
- מילגה למתאימים/ות
- הנחייה וליווי בקידום הפרויקט האישי.

לפרטים: manhig.mechanech@gmail.com

www.toravoda.org.il

אם החינוך אינו רק מקצוע עבורך
אלא דרך חיים

אם את/ה מחויב/ת להלכה
ומחובר/ת לתרבות הישראלית

אם הגית תוכנית חינוכית
וברצונך ליישמה

יש לך הזדמנות
להצטרף לקבוצת איכות -

תוכנית עוברים לעשייתה
מחזור ג'
יוצאת לדרך!

